

T.C.
KIRŞEHİR AHİ EVRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

**BOZKIR KAVİMLERİNDE SOSYAL, DİNİ, ASKERİ, İKTİSADİ,
BİLİMSEL VE DÜŐUNSEL HAYAT**

FERDİ AKYÜN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KIRŞEHİR-2021

©2021-FERDİ AKYÜN

T.C.
KIRŞEHİR AHI EVRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

**BOZKIR KAVİMLERİNDE SOSYAL, DİNİ, ASKERİ, İKTİSADİ,
BİLİMSEL VE DÜŞÜNSEL HAYAT**

**SOCIAL, RELIGIOUS, MILITARY, ECONOMIC, SCIENTIFIC
AND INTELLECTUAL LIFE IN STEPPE TRIBES**

Hazırlayan
FERDİ AKYÜN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Prof. Dr. Veli ÜNSAL

KABUL VE ONAY

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi, Emre AYDIN tarafından hazırlanan “*Bozkır Kavimlerinde Dini, Askeri, İktisadi, Bilimsel ve Düşünsel Hayat*” konulu çalışma .../.../2021 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından oybirliği ile **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak kabul edilmiştir.

Danışman..... (İmza)

Prof. Dr. Veli ÜNSAL

(İmza)

Prof. Dr. Yaşar ÖZÜÇETİN

(İmza)

Doç. Dr. Suzan AKKUŞ MUTLU

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

.../.../2021

Prof. Dr. Hüseyin ŞİMŞEK

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim sadece Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

13/07/2021

Ferdi AKYÜN

ÖZET

BOZKIR KAVİMLERİNDE SOSYAL, DİNİ, ASKERİ, İKTİSADİ, BİLİMSEL VE DÜŞÜNSEL HAYAT

Yüksek Lisans Tezi

Hazırlayan: Ferdi AKYÜN

Danışman: Prof. Dr. Veli ÜNSAL

2021

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü

Tarih Ana Bilim Dalı

Jüri

Prof. Dr. Veli ÜNSAL

Prof. Dr. Yaşar ÖZÜÇETİN

Doç. Dr. Suzan AKKUŞ MUTLU

Orta Asya coğrafyasında yaşayan bozkır kavimlerinin kendilerine has olarak meydana getirdiği bozkır kültürüne dair yazılı ve arkeolojik birçok kaynaktan bilgi edinebilmektedir. Bozkır kavimlerinden kasıt başlangıçtan Uygur dönemi sonuna kadar olan Orta Asya menşeli Türk kavimleridir. Bozkır coğrafyasında kendilerine has üstün Türk kültürünün gelişimini sağlayan ve tarihî süreçte dağıldıkları farklı coğrafyalarda bu kültürü zenginleştirerek yaşatan Bozkır kavimleri, dünya medeniyetinde kalıcı izler bırakmayı başarmıştır. Yaşadıkları coğrafyalarda birçok devlet kurup siyasî anlamda önderlik eden Bozkır kavimlerinin çevre kültürlerle etkileşimi sonucu zenginleştiği bu kültürel atmosferde bilimsel katkıları da hem Türk tarihi açıdan hem de dünya tarihi açısından oldukça dikkat çekicidir. Bu çalışmada Bozkır kavimlerinin sosyal, iktisadi, bilim ve düşünce hayatı araştırılmıştır. Çalışmada bozkır kavimlerinin çok güçlü bir kültür ve tarihi geçmişe sahip oldukları görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Bozkır, Orta Asya,

ABSTRACT

**SOCIAL, RELIGIOUS, MILITARY, ECONOMIC, SCIENTIFIC
AND INTELLECTUAL LIFE IN STEPPE TRIBES**

M. Sc. Thesis

Preparer: Ferdi AKYÜN

Advisor: Prof. Dr. Veli ÜNSAL

2021

Kırşehir Ahi Evran University Graduate School of Social Sciences

History Department

Jury

Prof. Dr. Veli ÜNSAL

Prof. Dr. Yaşar ÖZÜÇETİN

Assoc. Prof. Dr. Suzan AKKUŞ MUTLU

We can obtain information from many written and archaeological sources on the steppe culture created by the steppe tribes living in the Central Asian geography. The steppe tribes meant the Turkish tribes of Central Asian origin from the beginning to the end of the Uighur period. The Bozkır tribes, which enabled the development of their own superior Turkish culture in the Bozkır geography and enriched this culture in different geographies in the historical process, have succeeded in leaving permanent marks in the world civilization. In this cultural atmosphere, enriched by the interaction of the Bozkır tribes, who established many states and led politically in the geographies they live in, as a result of their interaction with the surrounding cultures, their scientific contributions are remarkable in terms of both Turkish history and world history. In this study, the social, economic, scientific and intellectual life of Bozkır residents were investigated. In the study, it was seen that the steppe tribes had a very strong culture and past.

Keywords: Steppe, Central Asia,

ÖNSÖZ

“Bozkır kavimlerinde sosyal ,dini ,askeri ,iktisadi ,bilimsel ve düşünsel hayat ,” başlıklı çalışma ile orta Asya da yaşamış Hun ,Göktürk ve Uygur kavimleri ele alınmış yine bu coğrafyada var olduğu bilinen İskitler incelenmiş olup ;

Bu kavimlerin birbirine olan benzerlikleri ve farklılıkları görülmüş ortaya koymuş oldukları kavme özgü gelenek ve görenekleri yaşamları her alanda ortaya koyulmuştur.

Yüksek lisans eğitimim ve tez çalışmam boyunca samimi desteğini ve yol göstericiliğini esirgemeyen kıymetli hocam Prof. Dr. Veli ÜNSAL'a, tüm hayatım boyunca yanımda hissettiğim destekleriyle aileme, teşekkürlerimi sunarım.

Kırşehir-2021

Ferdi AKYÜN

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
BİLDİRİM	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ.....	v
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: BOZKIR KAVİMLERİNDE SOSYAL, DİNİ VE ASKERİ HAYAT	
3	
1.1. Sosyal Hayat.....	3
1.2. Dini Hayat	6
1.3. Askerî Hayat	9
2. BÖLÜM: BOZKIR KAVİMLERİNDE İKTİSADİ HAYAT	13
2.1. Hayvancılık	13
2.2. Avcılık.....	18
2.3. Ticaret	20
2.4. Ziraat	31
3. BÖLÜM: BOZKIR KAVİMLERİNDE BİLİMSEL VE DÜŞÜNSEL HAYAT	
38	
3.1. Bilim ve Sağlık	38
3.2. Takvim.....	39
3.3. Edebiyat.....	40
3.4. Dinî Düşünce	47
SONUÇ.....	51
KAYNAKÇA	53
ÖZGEÇMİŞ.....	59

GİRİŞ

Her millet yaşadığı çevrenin şartları neticesinde kendi kültürünü meydana getirmektedir. Orta Asya coğrafyasında yaşayan bozkır insanı ise çevrenin şartları neticesinde kendine özgü olan bozkır kültürünü oluşturmuştur. Kùltürler topluluğun yaşadığı çevre şartlarına göre; yerleşik kùltür, göçebe kùltürü ve asalak kùltür bir de buna ilave olarak göçebe kùltürden bazı farklı yönleri bulunan konar-göçebe kùltür olmak üzere temelde dört kısımda incelenmektedir. Yerleşik toplumların meydana getirdiği kùltürlerde tarımsal faaliyetler görölmektedir. Bu kùltürün insanları toprağı ekip biçerek bu şekilde geçimlerini sağlamaya çalışmışlardır. Asalak kùltür insanı ise, hayvanları avlamış ve doğada hazır bulunan ürünleri toplayarak geçimini temin etmiştir. Göçebe kùltürünün insanın hayatında ise hayvan besleme önemli yer almaktadır. Hem göçebe kùltürü hem de konar göçebe kùltürü ekonomik yönden aynı özelliklere sahip olmalarına rağmen göçebe kùltürünün belli bir sistemde hareket etmemesi, konar göçebe kùltüründe ise göçün sadece boyun yaylağı ve kışlağı arasında belli bir sistemde yapılması bakımında ayrılmaktadır.

Türklerin Bozkır coğrafyasındaki yaşantısı, kùltürü ve bozkır coğrafyasının Türklere olan katkıları sonucunda doğan ihtiyaçları ve bunları karşılamaya yönelik buldukları tedavi yöntemleri, zaman hesapları, yazı günümüz bilim dünyasına ışık tutmaktadır. Yerli halktan alınan birikimin kùltüre etkileri, halkın ihtiyaçlarının bilim alanına katkılarını ve doğa olayları da dâhil olmak üzere çevre faktörlerinin Türklerin savaşçı özelliklerine neden olması ve bunun çevre kùltürlerle etkileşimi arttırması. Bozkır Türklerinin birlik ve beraberliğini, yaşayış tarzlarının kùltürlerine olan etkilerini açıklamaktadır. Bu etkiler doğrultusunda günümüz bilim dünyasına katkılarından söz edilmektedir. Bilim dünyasına olan katkılarının yanı sıra düşünce tarzları, dini inanışları da Türkleri günümüz toplumunda değerli kılmaktadır. İnanırları dinsel oldular gereğince de bilim dünyasına önemli katkılarda bulunmuşlar ve bu katkıların tamamını olmasa da bir kısmını destanlarla anlatmış ya da yazıya dökmüştür.

İklim ve coğrafyanın şekillendirdiği atlı göçebe yaşam tarzı Bozkır kavimlerinin genel karakteristiğini oluşturmaktadır. Göçebe hayat, nakli güç eşyanın yapılması gayretini engellemiştir. Ayrıca ellerinde kullanabilecekleri yapağı, deri, maden, kil, kemik ağaç gibi ham maddeler bu kavimlerin sanat zevklerini silahlar, at takımları gibi küçük plastik eserler ve dokumalar üzerinde tatmin çarelerine başvurmalarını zorunlu

kılmıştır. Bu bakımdan bozkır kavimlerinin çok zengin bir tarihi geçmişı sahip olduğu görölmektedir. Bu çalışmada Bozkır kavimlerinin; sosyal, iktisadi, bilim ve düşünce hayatı mercek altına alınmış ve derinlemesine incelenmiştir.

1. BÖLÜM: BOZKIR KAVİMLERİNDE SOSYAL, DİNİ VE ASKERİ HAYAT

1.1. Sosyal Hayat

Herhangi bir ulus, ırki bir sistemin yanı sıra pek çok kültürel unsurun etkisi ile biçimlenmektedir, bundan dolayı bir ulusu oluşturan ırki bir şahsiyetin yanında, kültürel bir şahsiyetin de bulunduğunu belirtmek gerekmektedir. Bireyleri karakterlerine dayalı olarak tasnife gitmek gerekir ise, bunun sebebi olarak pek çok etkeni sıralamak mümkündür. Bu bağlamda bakıldığında ekonomik etkenler ulusları birbirlerinden ayıran etkenlerdir (Niyazi, 1979: 142).

Toplumun geçimini temin ettiği metotlar, o toplumun anlayış, kanı, düşünce, töre, gelenek ve görenek vb. değerlerini de şekillendirmektedir. Ekonomik açıdan birbirlerine benzeyen toplumlar, yukarıdaki değerler açısından da birbirine benzemektedir. Bunun dışında yenen besinler, insanların fiziksel ve ruhsal bakımdan ne tür bir yapı arz edeceğini de saptamaktadır. Ahlak, huy ve mizacın biçimlenmesini iklimle coğrafi koşullarla ve besin alım biçimi de belirlemektedir (Uludağ, 2009: 116).

Özetle, ulusların ve ulusları teşkil eden fertlerin birbirlerinden ayrı olmasının özde 3 sebebi bulunmaktadır. Bu sebepler, soy, içinde bulunulan coğrafyanın özellikleri ve kültürdür (Uludağ, 2009: 116). Bundan dolayı olgular üzerinde bireylerin rollerinin sebebini izah etmek üzere, bir düzen ilişkisinde devam eden sosyal eylemlerin anlamını (Strauss, 1986: 24) teşkil eden kültür değerlerinin ideal tip etrafında değerlendirilmesi lazımdı. Göçebe bir yaşam biçimini benimseyen bozkır milletleri, yazın dağınık şekilde, kışınsa birleşerek yaşamlarını sürdürmüştür. Birleşen bu kavimler bir yöneticinin otoritesine girmiştir. Bir otorite altına girmek, bozkırdaki insanın otoriteye bağlı bir hayat biçimini kabul ettiğini göstermektedir. Bunun kurulması konusunda ekonomik üstünlüğün payı fazla olmuştur. Söz konusu üstünlük değişmeye açık hiyerarşik bir düzen içinde ve ferdi olmayan bir yapı çerçevesinde devam etmiştir (Koca, 2003:21)

Boyların birliğinin oluşturduğu üst yapı olan budunlar topraklarının genişliğiyle halkının fazlalığına dayalı olarak unvanlar alan yöneticilerce yönetilmektedir. Boy düzeyinde de beyler iktisadi üstünlük bağlamında konumlarını korumaktadır (Kafesoğlu, 2002: 231). Çinlilerin kaynaklarındaki bir kağanın “Boylarım bolluk içinde yaşıyor, bu bana yeter” sözleri anlamlıdır (Davletov, 2008: 93). Öte yandan, boy yapısındaki ülüş sistemi devletin kurumlarında uygulanarak bir tür zenginlik aracı

olmuştur, daha sonra aile ilişkisine de bu sistemin yansımalarıyla mülklerin bölünmesi önlenmiştir. Bu da, bozkır toplumunda geniş ailelerin oluşmasını sağlamıştır, ayrıca bozkır toplumlarının en eski dönemlerinden başlayarak “ant” denilen kandaşlıkla ilgili törenler bulunmaktadır. Bunlar, kardeş ve dost olmak üzere gerçekleştirilen ritüellerdir. İki farklı insan, kardeş ya da dost olmak isterse kendi kandaşlarının huzurunda kollarını kesmek suretiyle bir kaba kanlarını akıtmaktadır. Aralarına kılıç, ok ya da başka bir silah koyup bu kaptaki bulunan kana kırmızı , süt veya şarap karıştırıp içmektedir. Bu da ekonomik bir öğe olan gıdaların sosyal uzlaşma üstündeki tesirini göstermektedir (Hassan, 2000: 132).

Çin’e gelenlerin asimile olup Çinlileşmesi, Çinlilerden bozkıra gidenlerinse bozkırlı olması da ekonomik eğilimler çerçevesinde yaratılan yaşam biçiminin neticeleridir. Toplumları teşkil eden insanların sayısının ekonomi üstündeki etkisiyle beraber, bu öğenin göç de yol açabilecek nedenlerden biri olduğu bilinen bir gerçektir. Bu çerçevede, bozkır milletlerinde nüfusun sayıldığını İskit, Hun ve Uygurlarda görmek mümkündür. İskitlilerin kralı nüfusu tespit etmek üzere her bir insandan bir kargı ucu getirmesini istemiş, gelen kargı uçlarıysa eritilip bakır bir kazan yapılmıştır. İskit kazanı, 600 amphorayı içerisine alabilecek büyük lükte dir ve altı parmak kalınlığındadır (Herodotos, 2007: 81).

Öte yandan Hunların da, sonbahar aylarında “toy” denen mecliste atlarla insanların sayılarını tespit etmek için askeri imkânların yanı sıra ekonomik imkânları da ortaya koyan bir planlama yaptığı bilinmektedir. Buna ek olarak, Uygurlarda mülk vergisinin alınması ile alakalı olduğuna inanılan nüfus sayımlarında , yanlış beyanlarda bulunmanın cezası ölüm dür. Tüm bu planlamalara karşın sürdürülen ekonomik faaliyetler, geçimi sağlama konusunda yeterli değildir. Bu da eldekini paylaşmayı mecburi hale getirmiştir. Bu çerçevede, totemik hayvanlar avlanmakta ve dinsel merasim ile tüm kabileler totemik anlayışlara uygun olarak kurban edilen hayvanın belli bir parçasını almaktadır ve buna “ülüş” adı verilmiştir. Buna koşut bir sıraya göre konum, yani “orun” alınmıştır. Söz konusu durum, boyların birbirlerine karşı hukuklarının olduğunu ortaya koymaktadır. Askeri manevra biçimindeki sürgün avları buna göre yapılmaktadır (İzgi, 1986: 100).

İmalatın özel mülkiyet e dayalı olarak gerçekleşmesi halinde, toplumda iki ayrı sınıfın bulunması kaçınılmaz bir durumdur. Bunların ilki maddi imalat vasıtalarına

sahip olan brujuvazi, öteki de bunlara sahip olmayarak el emeğiyle imalata katılan proletarya sınıfıdır. Bazı tarihçiler, bozkır milletlerine ait kitabelerdeki “kara budun, ak budun” sözlerinden yola çıkmak suretiyle bozkır toplumlarında da bunun gibi bir sosyal farklılaşmanın bulunduğu iddia etmiştir fakat “kara budun” ifadesini esas olarak “kalabalık budun, halk” (Arslan, 1987:80) gibi manalarda kullanmak gerekmektedir. “Kara” sözcüğü Türk dilinde alt dereceleri değil de üst dereceleri ifade etmektedir. Öte yandan bozkırdaki kavimlerde ekonomik nedenlere dayalı bir iç çatışmanın bulunmaması da yukarıdaki fikrin ispatıdır, bundan dolayı ferdi veya sosyal bir çatışmanın yerine, hanlığı ele geçirmek isteyen boyların mücadelesi vardır.

Çin İmparatorunun Hun Kağanı’na yolladığı mektuptaki (M.Ö. 162) “Benden önceki Çin İmparatoru, durumu şöyle düzenlemi şti: Çin duvarının kuzeyinde yaşayan, ok ve yay çeken devletlerin hepsi, Hun hakanının buyruğunda kalacaklardı.”, “Çin Duvarının içinde kalan Çin memurlarının şapka (üniformasını) ve Çin kuşağını kuşanan aileler ise, bizim buyruğumuzda kalacaklardır” (Ögel, 1988: 103) şeklindeki cümleler, Çinlilerin ve Hunların toplumsal yaşantısı ve ekonomik durumlarıyla alakalı doneler verir.

Öte yandan mektuptaki “Çin Duvarı” sözü, bozkırdaki kuzey-güney doğrultusundaki coğrafi sistemin ortaya koyduğu sosyal yapıyı da dikkatlere sunmaktadır. Ok ve yay çekmek askeri ve savaşçı özellikleri bulunan bir toplumu, “kuşak” kelimesiyse çiftçilikle geçinen bir toplumu belirtmek üzere kullanılmıştır. Eberhard’a göre, bir manada Hunlar ile Çinlilerin arasında tampon bölge olan Tobaların ana geçim kaynağı hayvancılıktır ancak avcılık ile ziraatla da uğraşmışlardır. Bu kavim, M.S. IV. asırda Kuzey Çin’i alarak Çinlilerin başına geçmiştir fakat hayvancılığa dayalı ekonomik yapıları varken, Çinlilere hâkim olmalarından sonra tarımla da ilgilenmeye başlamışlardır (Eberhard, 1945: 487). Bu da yerleşik düzene geçmeyle geçmemenin bir kültür olduğunu ortaya koyması açısından önemlidir.

Coğrafyayla iklim vb. faktörler çerçevesinde evreni kavrama biçimi, toplumsal etkinliklere de kaynak olmaktadır. Bunların en önemlilerinden biri de şöendir. Bozkır kavimleri zamanlarını toylarla şöenlerde geçirmiştir. Bunlarla yoksullar da güzel giyinmekte, yiyip içmektedir. Ayrıca, aralarında borçlular yoktur. Her gün bir beyde şöen düzenlenerek, tüm hayatlarını zevk içerisinde geçirmişlerdir. Şöenler, 2 başlıkta ele alınabilir: İlki, yağma şöenleri iken ikincisi yağmasız şöenlerdir. Yağma şöenleri

bir bakıma potlacın (Gökalp, 2007: 187) en üst seviyesini belirtmektedir. Bunları tanzim eden beyler, davete gelenleri yedirmek, giydirmek ve borçlarını vermek vb. gereksinimlerini giderdikten sonra hatununun koltuğuna girip otağına çıkmıştır. Bundan sonra, davete gelenler davet sahibinin otak, sürü ve öteki mallarını almıştır. Dede Korkut Kitabı'nın 12. öyküsünde, bunun sebebini ortaya koyan sözler vardır. Buna göre, bir yağma şöleniyle huzur ortamı oluşturulmaktadır (Gökalp, 2007: 148-49).

İkinci şöleni tanzim etme şekliyse, yağmasız şölenlerdir. Bu tür etkinliklerde, av neticesinde sağlanan etler birlikte yenmektedir. Bunun dışında av hayvanı bir otağa sığırsa otağın sahibi o hayvandan pay alabilir. Dede Korkut Kitabı'nın 3. destanında ve önsöz kısmındaki şu sözler bunu net olarak açıklamaktadır: “Kısırcaya yenge derler bir hatun vardı. İleri vardı, pay diledi: Hey bey yiğit bize dahi bu geyikten pay ver dedi ve er malına kıymayınca adı çıkmaz.” (Ergin, 2013: 16,63). Görüldüğü gibi toplum içinde şan ve şöhretin fazlaşmasının, elde bulunanın paylaşılmasını gerektirdiğini göstermektedir. Ayrıca, bozkır kavimlerinde bu tür paylaşımın devlete vergi vererek de gerçekleştiği bilinmektedir. Bundan dolayı eski Türk kavimlerinde, nüfus sayımı bireylerin devlete karşı tüm yükümlülüğünü düzenleme konusunda temel teşkil etmektedir. Bundan dolayı nüfus sayımlarının doğru kayıtlar üstüne kurulması oldukça önemlidir. Mesela, Uygurlarda yalnızca nüfus sayımında yanlış beyanda bulunan kişilere ölüm cezası verilmiştir (Özyetgin, 2011: 341)

1.2. Dini Hayat

Göçebeliğe dayalı kültür e mensup olan bir toplumun fertleri, ağır doğa ve geçim koşullarına uymaya, güçlü kalmaya mecburdurlar. Edebiyat eserlerinde de rastlanan bu durum, şahsiyet özelliklerinde ve içinde bulunulan toplumda görülmektedir. Öte yandan, bunun etkisi ile oluşan inanca dayalı sistem bu tip güçlükleri yok etmede oldukça önemlidir. Bu bağlamda şamanların kimi zaman olağan kimi zaman da insan üstü bir görevi yapmak üzere üstlendiği sorumluluğu, hayatı tehdit eden ruhlar dünyasının temsilcilerinin yol açtığı zorlukları, bunların iyi ruhlarla engellenebileceği ve ortadan kalkabileceği inancı üstüne kurulmuştur (Günay, 1998: 5)

Bozkır Türklerinde yerle gök, doğayla devlet düzeni beşeri ilişkileri saptayan iki ana güçtür. Yerle gök görevini yapamazsa, tabiatla devlet düzeni yle beraber beşeri ilişkiler de bozulmaktadır. Ayrıca, bireylerin kanun hükmünde olan törelerden uzaklaşması da bahsedilen düzensizliğin bir neticesidir. Bundan dolayı söz konusu insan

topluluğunun fikir ve his dünyasının özünü teşkil eden yukarıdaki faktörlerin dikkate alınması lazımdır (Ögel, 1991b: 123). Bu çerçevede bozkır kültürünün dinsel inancı, temel olarak 3 başlık altında toplanabilir:

- İlki, doğa güçlerine inanmaktır. Doğada bazı gizil güçlerin bulunduğu inanılmaktadır. Güneş, ay, yıldızlar ve doğal olayların bir ruhunun bulunduğu inanılmıştır.
- İkinci olarak atalar kültü bulunmaktadır. Atalar kültüne göre ataların anıları kutludur, ölen büyüklere saygı gösterilir.
- Üçüncü olarak Gök Tanrı inancı bulunmaktadır. Buna göre, Tanrı en yüksektedir. Tektir ve hiçbir biçime girmez. Yani Tanrı'nın hiçbir biçime sokulamayacağı düşüncesi, bozkır milletlerinde putlara inanılmasını önlemiştir (Çandarlıoğlu, 2002: 211)

Eski dönemlerden bugüne sosyal olayların şekline bakıldığında, manevi tatminin maddi tatminden daha da önemli olduğu görülmektedir. Bundan dolayı, bireyler arasında tabii gereksinimleri gidermek ve anlama sahip olan sembolleri ekonomik çalışmalar bütünü çerçevesinde yürütme arzusu ortaya çıkmıştır (Çoruhlu, 2007: 147-148). Bunu somut hale getirmek üzere yukarıdaki dinsel inançları teşkil eden sebeplerin üstünde durmak lazımdır. Eski Türkler, kendilerinin haricindeki varlıklarla hadiseleri ruhsuz ve ölü olarak görmezler. Tersine bunlar, içerisinde buldukları çevrede şahit oldukları belirli tabii varlıklarla kimi tabiat hadiselerinde gizli bir kuvveti tesirinin bulunduğu inanmışlardır. Bunun için, söz konusu varlıklarla doğa hadiselerine karşı kutsallık atfedilmiştir. Bunlara karşı, korkuya dayalı bir sevgiyle saygı vardır. Manevi bir kuvveti olduğuna inanılan varlıklarla hadiseleirn başında “güneş, ay, yıldız, göl, ırmak (öğüz, etil, müren), pınar (bulak), dağ, kaya, orman, ağaç, ateş, yer, su vb.” çeşitli canlı ve cansız varlıklarla beraber “gök gürlemesi, şimşek, yıldırım vb.” doğa hadiseleri de gelmektedir (Koca,2003:165).

Yukarıdaki etkileşimin haricinde bozkırdaki insan, etrafındaki hayvanlarla da hissi bir bağ kurma ihtiyacı hissetmiştir. Bunu “hayvan biçemi” şeklinde ifade edilen sanatsal akım net olarak ortaya koyar. Hayvan biçemi, dini inançların coğrafi koşullara uygun biçimde geliştiği Orta ve İç Asya faunasıyla tüm bu hususlara dayalı olarak gelişen yaşam biçiminin bir gereği olarak ortaya çıkmıştır. Hayvan biçeminin gökle,

yerle ve suyu ile alakalı tasavvurlarla ve Şamanizmle de alakalı inanışların bir neticesi şeklinde ortaya çıktığı ifade edilebilir (Çoruhlu, 2007: 147-148).

Bozkırda kendisine yer bulmuş bir sözcük olan Şamanizm'in bir inanç olmasının sebebi, Gök Tanrı'nın kuvvetiyle biçimde öteki kutsal sayılana aktarılması ve bunun bir aksi olarak, ibadetin kamlarla yapılmasıdır. Özetle, Şamanizm büyük Gök Tanrı'yla ve tabiatla alakalı bazı küçük Tanrılara duyulan inanç üstüne kurulu sihire dayalı dini esasları içermektedir. Ayinlerle yasakların fazla olduğu bu dinsel inanışta, Şaman'a büyük görevler dü şmektedir (Ünver ve Güngör, 2003: 131).

Eski Türklerin tek Tanrı'ya dayalı bir inancı olan Gök Tanrı'ya inanmasının nedeni, yaşanan yerlerin her zaman tehlikeye açık olmasından kaynaklanmaktadır. Atlı göçebe komşular ile yaşamını sürdürmenin bir neticesi olan bu hayat biçimi, bir önder bir düzen (töre) ve bir Tanrılı inanç sistemiyle disipline edilerek kolaylaşabilmektedir (Ögel, 1991a: 68). Kısacası, Tanrı'ya duyulan inancın belirlenmesinde, dinle coğrafya arasındaki münasebetin önemli bir yerinin bulunduğunu görmek mümkündür. Coğrafi sebeplere koşut olarak toplumsal ve ekonomik yapılar da dinsel yapı ile ilgili bağlar içermektedir. Bu çerçevede zor bir coğrafyadaki bozkırdaki insanların, tek bir Tanrı'ya inanmak ile beraber doğa ile özdeşleşen bir inancı da edindiğini söylemek mümkündür. Maniheizm ya da Budizm gibi tembelliğe neden olan bir inanca geçmeye de direnmişlerdir, çünkü hayvanların etini yemeyi yasaklayan bir din olarak Budizm, ekonomik faaliyetlerin en önemli olanı şeklinde hayvancılığın görüldüğü bozkır coğrafyasına uyan bir inanç değildir. Bozkır toplumlarında hayvan yetiştirme esasına dayalı, hayvani gıdalar ile hayatını devam ettirme arzusu güçlüydü (Ünver ve Güngör, 2003:165).

Bütün bu olumsuzluklara rağmen, İpek Yolu'nu kullanarak gerçekleştirilen misyonerlik faaliyetlerinin neticesi bozkırdaki insan Budizm'le de tanışmıştır. M.S. 572 yılında Göktürk Kağanı Tabo-Kağan döneminde Budizm'in yayılma gayelerinin neticesiz kalmasına karşın M.S. 840 yılından sonra Buda dinini benimseyen Uygurlar, Buda dininin sadece kendi geleneklerine uygun yanlarını almıştır. Yeryüzünde et yiyen "yaylacı budistler" ilk ve son olarak Uygurlara özgü bir ifade şeklinde kullanılmıştır (Ögel, 2001: 175).

Ayrıca, M.S. VIII. asırda Maniheizm'le Budizm'in ardından Müslümanlığın bölgeye girmesi ile beraber mavi gökyüzünü ata , boz yeryüzünü yse ana olarak

benimseyen Türk dini yle beraber, savaşla zafer ideolojisi de önceki önemini kaybetmiştir. M.S. VIII. asırda artık bozkırdaki insanın savaş iradesi önceki gibi kuvvetli değildir (Gumilöv, 2006: 59-60).

Şamanizm bir inançtan ziyade bir hayat şekli veya bir ideoloji olarak algılanmıştır ve değişik coğrafyalarda, aynı temelde birleşmesine karşın, kültürlere dayalı olarak harmanlanmıştır. Şamanizm ile beraber sihir, fal vb. adetler şuurulu ya da şuursuz olarak toplumun hayatına yerleşmiştir. Bu tarafıyla bozkır toplumlarındaki dinsel inançlar bireylerin beklenti, dilek, alışkanlık ve hayat tarzlarının bir vasıtası haline gelmiştir. Eski Türk kavimleri dinsel inançlarıyla ilgili faaliyetleri sürdüren Şaman'a, "kam" adını vermiştir. Kamlar, fala da bakmaktadır. Ayrıca, fala bakan başka meslekler de vardır. Yağmur taşlarını kullananlara "yatçı" kumla fal bakanlara "kumçı" ve astronomlarysa "yulduzçı, körümçi" denmektedir (Ögel, 1988: 655)

Hunlardaki gibi bozkırlarda din daha çok toplum içinde hastalık, fal ve sihirbazlık vb. kişilerin gündelik gereksinimlerine yanı veren ilkelerin ortaya çıkardığı Şamanizm'dir. Şaman "büyücü, sihirbaz, kâhin" anlamına gelen "kam" (Caferoğlu, 1993: 108) isimleriyle anılmaktadır. Buna ek olarak "moğuç" (Caferoğlu, 1993:88) sözcüğü de "sihirbaz, kâhin" anlamlarında kullanılmıştır. Herodotos'a göre İskitlerde birçok falcı bulunmaktadır. Bunlar ileride olacak olayları söğüt değeneklerine bakıp haber vermişlerdir. Hunlardaysa büyücüler kötü büyülere karşı koyunla sığır kemiklerini yolun üstüne gömmüşlerdir. Büyü yapmak suretiyle düşmanların kıyafetlerine koymuşlardır. Hunlardaki büyücülerin Çinlilere de hizmet verdiği bilinen bir gerçektir. (Eberhard, 1996: 77).

1.3. Askerî Hayat

İçinde bulunulan coğrafyayla askeri örgütlenme arasında kuvvetli bir münasebet bulunmaktadır. Savunma konusunda elverişli yerlerdeki toplumlarda askeri kuvvet önemli değilken, savunma için elverişli olmayan yerlerde yaşamsal bir öneme sahiptir. Hayat koşullarının zor olduğu bozkırda doğa koşulları, sürülerin korunması, otlakların elde tutulması, yağmanın önlenmesi ve ailenin korunması vb. nedenlerle askeri örgütlenme önemli olmuştur (Durmuş, 1997a: 108-109). Eski Türkler de askerlik farklı bir meslek değildir, çünkü halkla devletin toplumsal karakterinden dolayı tüm bireyler iyi savaş eğitimi almıştır, her zaman savaşa hazırdır. Barış dönemlerinde avcılık yapıp, askeri kabiyetin körelmesi engellenmiştir. Bundan dolayı eski Türklerde günlük hayat la

askeri yaşam arasında bir ayrılık bulunmaz. İktisadi düzen, askeri düzenle kaynaşmıştır. Türklerin saray içinde zevkle sefa içerisinde yaşamını devam ettirmeye dönük bir hükümdarlık algısı yoktur, tersine askerlerle süvarilerin başında doğa şartlarıyla mücadele eden , toplumun acı ve tatlı olaylarını paylaşan bir han vardır (Ögel, 1988: 674).

Öte yandan mevsimsel göçlerde karşı karşıya kalınan zorluklarla boylar arasındaki sorunlar, er ve alp kişiliğinin öne çıkmasını sağlamıştır (Kaşgarlı Mahmud, 2007:139). Bozkır yaşamını bir gereği olarak kimi zaman hayvanları için yeni araziler bulmak, kimi zaman da eldeki otlakları korumak ve yaşamı sürdürmek üzere gereken kaynaklara ulaşmak önemli olmuştur. Hunlar, çocuklarını ata alıştırmak üzere daha küçük lüklerinde çocukları kuzu ya da koyunların sırtlarına bindirmiştir, ellerine de ok ve yay verip kuş, gelincik ve farelere ok attırmışlardır. Bu sayede çocuklar büyüdüklerinde daha iyi nişan almasını öğrenmiştir (Durmuş, 1997a: 108-109). Bu bilgilerden de görüleceği gibi, bozkır toplulukları askeri eğitimi önemli görmüştür. Bu çerçevede, eğitimler erkek ve kız çocuklar için ayrı ayrı yapılmıştır. Hippokrates'e göre İskitlerle Sarmatların kadınları daha küçükken ata binmiş, ok ve kargı atmış ve at üzerinde düşman ile savaşmıştır fakat kızlar evlendikten sonra mecburiyet olmadığında ata binmemiştir (Durmuş, 1997a: 59). Halkın askeri bakımdan bir birlik oluşturduğu seki Türk kavimlerinde sivil ve askeri örgütlenme birleşmiştir. Değişik yerlere atanan “yabgu, şad, tarkan, tutuk vb.” valiler savaş döneminde komutan olarak vazife yapmıştır (Ögel, 1988: 643-644).

Hareket yeteneği, atla yapılan okçulukta uzmanlık, pusuyla sahte geri çekilmeyi birleştiren İskit taktikleri, barutlu silahların aktif kullanılmasına kadar bozkırda galip olmanın yolu olmuştur. Ata binen okçular çok hızlı bir biçimde giderken eyerin üzerinde dönerek arkalarına ok atıp hedefi vurmadaki ustalıkları ile meşhurdur (Hildinger, 1997: 15). Atı iyi bir biçimde sürme yeteneğini artıran eyerlerin kullanılması da askeri alandaki başarılarında oldukça önemli olmuştur. Askeri düzen bakımından önemli yenilikleri gerçekleştiren Hunlarda toplumun en küçük birimi olan aileye varıncaya dek bir düzen ve örgütlenme vardır. Devlet, sağ ve sol taraf olmak üzere 2'ye ayrılmıştır. Küçük birlikler , sağ ve sol taraf arasında bölünmektedir. Tüm birliklerin başında rütbesiyle salahiyyeti tam olarak belirlenmiş bir şef vardır. Askeri birliklerin en büyüğü 10.000 atlıdır, bunun dışında değişik komutanların yönetiminde 1000'li, 100'lü ve 10'lu atlılar da vardır. Bunların başında seviyelerine bağlı olarak “tümen başı, bin

başı, yüz başı, on başı vb.” rütbe re sahip komutanlar da bulunmaktadır. Büyük askeri rütbe lerin babadan oğula miras kaldığı bilinmektedir (Koca, 2003: 88).

Türklerin kurdukları orduların ustalaşmış komutanları, “şad” unvanına sahiptir. Bunların birçoğu da özel olarak yetiştirilmiştir, kağanların küçük kardeşleridir. Eski Türklerin töresinin bir gereği olarak kağanlık büyük oğulların hakkıdır. Bundan dolayı orduyla ilgili işler küçük oğullara verilmektedir. Savaşlarda kağanın çevresinde, özel kurmaylar vardır ve bunlara “yortuğ” ismi verilmektedir. Devleti kurup da savaş sona erdikten sonra, kağanın çevresindeki yiğit kişiler “vali” unvanıyla çevreye dağılmayıp ordugâhta bulunmaktadır. Çinlilerin kaynakları, Türk hakanlarının saraydaki muhafızlara “böri (kurt)” denildiğini ifade etmektedir, daha sonra bunlara “sakçı, saklağuçı (saklayıcı), yatkak, ordu uşağı” da denmiştir. Hakanların muhafız kıtalarıysa bir açıdan harp okulu şeklinde tanzim edilmiştir (Ögel, 1988: 644-648). Bunun haricinde başarılarıyla “serdar” unvanını alan tabi komutanlar, kendi kendine yetişip görev yapmışlardır. Serdarlardan biri, çadırının önüne bayrak diktiği zaman bu yeni bir akın için davettir. Bunu görüp de akına dâhil olmak isteyen kişiler serdara başvurmaktadır (Gökalp, 2007: 263).

Askerlik ile alakalı öteki mesleklerle unvanları şöyledir: “çavuş (başkomutan, ordu komutanı), sübaşı (ordu kumandanı), totok (askeri vali) ve senjün /senjüt (general)” (Aydın, 2011: 160-169).

Kanaatkâr ve dayanıklı olduğu için atlar, bozkırdaki insanların en fazla kullandığı hayvanlardandır. Atlar, hem ulaşım hem de savaş için kullanılmıştır. Bundan dolayı, daha çocukluklarında kızlarla erkekler, atın sırtına çıkardı. Ergenlik çağına geldiklerinde çocukları görenler, doğuştan süvari olduklarını zannedermiş (Roux, 2001:49). Bunun dışında, koçlarla koyunlara bindirilerek de çocuklar biniciliği öğrenmiştir (Ögel, 1988:91-92). Ata binerek ok atmanın dışında at yarışları da savaş hazırlığı için gerekli olmuştur. Bozkırdaki Türklerin devamlı olarak başarı kazanmasını temin eden husus, onların savaşa hazırlık için spor yapmalarıdır. Farklı müsabakaların haricinde en önemli spor avcılıktır. Evvela, vahşi ve zararlı hayvanların öldürülmesiyle neticelenen süreklilikli avlar gerçekleştiren bir savaş gibidir. Bunun yapılması esnasında yular (tın) ve dizginin (tîn) (Kaşgarlı Mahmud, 2007:562) tercih edilmesi bozkırdaki süvarilere ciddi bir kolaylık sağlamıştır, çünkü bozkırdaki savaşın en önemli çıkan niteliklerinden biri de manevra kabiliyetidir. Mesela, Bozkır halkınca tercih edilen sahte

ricat taktiğinin esası, ani bir biçimde geri çekilerek uygun noktada saldırıya geçmektir. Kimi zaman, Göktürklerde ki gibi daha kolay bir biçimde manevra yapabilmek için dört değişik renkte at kullanılmaktadır (Divitçioğlu, 2000:110).

Tahta, boynuz ya da kirişten yapılarak boyu küçültür iken çekme mesafesini arttıran kompleks bir kavis ile şekillendirilen bileşik yay, bozkırdaki okçulara at üzerinde nişan alarak güçlü bir şekilde ok atma kolaylığı vermiştir. Bu sayede at üzerindeki okçular bozkıra hâkim olarak daha da ileriye gidebilmiştir (Findley, 2006: 36-37). Çok önemli bir savaş aracı olan okun, Türklerin zihniyeti yle anlayışları üstünde kimi izler bırakması oldukça tabiidir. Herhangi bir kabileyi temsil edebilecek önemi olan ok, bir tabi olma simgesi olarak tercih edilmiştir. Hunlar, oklarla yaylara o kadar önem atfetmiştir ki bu aletleri dinsel ve ulusal törenlerde taşınmasına karşın öteki silahların aksine ateşe atmamış veya sahibiyle beraber mezara gömmemişlerdir, babadan oğula miras olmuştur (Ahmetbeyoğlu, 2008: 118).

Demircilikle madencilik yapan Türklerde kılıç, kalkan, mızrak ve ok uçlarının en iyisi yapılmıştır. Askeri üstünlüğün bir simgesi olan silahın bozkır kültüründeki mesleksel yapı üstünde de etkili olduğu söylenebilir. Söz konusu üstünlük ; okçuların (oqçı) ürettiği okla (oq) kılıç ustalarının (kılıç ostası) demirleri (temiri) (Kaşgarlı Mahmud, 2007:358) usta bir biçimde kullanıp kullanarak ürettiği kılıç (qılıç) (Kaşgarlı Mahmud, 2007: 423) vb. savaş araçlarının yapılmasında üst düzey teknikler kullanmasının neticesidir. Daha evvel de söylendiği gibi bilhassa yapılması uzun süren ve uzmanlık gerektiren tahtatan, boynuzdan ve kirişten yapılarak boyunu küçültür iken çekme mesafesini arttıran kompleks bir kavis ile şekillendirilen bileşik yay, atların üzerinde nişan alarak güçlü ok atmayı temin edecek bir bir biçimde dizayn edilmiştir (Findley, 2006: 36-37). Hunlar döneminde elastik ağaçtan üretilen, iki tarafı ve orta kısmı kemik levhasıyla sertleştirilen “bileşikler yayı” şeklinde isimlendirilen çift kavisli (reflexe yayı) bu yay çok kuvvetli bir silahtır. Ağaçtan, kemikten ve sinirden üretilen Hunların yaylarının Macaristan’daki örneklerindeki gibi kemiğin yerine geyik boynuzu da kullanılmıştır (Ögel, 1984: 101-102).

Söz konusu yaylar ile atılan okların ulaştığı uzaklık çok uzundur. Öte yandan, Hunların vızlıyan (sesli) okları vardır. Oktan ışığa benzer bir ses çıkmasını temin eden “suqım” denilen ok parçası , düşmanlara dehşet duygusu verir. Ayrıca, “eğitim oku

(qalwa)” da kullanılmıştır. Okların içerisine konduğu kılıfaysa, “sadak” veya “oqluq” (Kaşgarlı Mahmud, 2007: 359-394) denmiştir.

Eski Türk toplumlarının kendisine has savaş aracı yapmadaki yeteneği bilinmektedir. Mesela, iki kemik levha ve ortasında bir ağaç levha ile yapılan Avrupa Hunlarının yaylarıyla tek ağızlı Türk kılıçlarının Volga daki yerli kültüre tamamıyla yabancı olması bunu kanıtlamaktadır. Söz konusu yaylarla kılıçlar, orijinal bir teknolojiyi kullanabilen ustaların mevcudiyetinin delilidir. Bunun dışında kın içindeki “kılıç, hançer, mızrak ve kargı, kement, zırh, miğfer vb.” saldırı ve savunma silahları da yapılmıştır (Ahmetbeyoğlu, 2008: 118).

Söz konusu kılıçların üzerinde hayvan figür ü olan kabzaları, altın levhalar ile kaplanmıştır ve değerli taşlar ile süslenmiştir. “Kemer tokası, kayış ucu, kav mahfazası, ok kutusu (sadak), zırh, tolga vb.” pek çok defat altın ve gümüş işlemeyle bezenmiştir. Mezarlarda birçok zırhla tolga bulunmuştur (Esin, 1997:4). Zincir zırhlar, arkeolojik kaynaklarla yazılı kaynaklara göre Orta Asya kavimlerinde uzun bir müddet kullanılmıştır. Hunlar döneminde ağaç kalkanlar ile beraber deri zırhları da tercih etmiştir. Söz konusu silahların hareket yeteneğini daha az sınırladığı belirtilebilir. Ayrıca, demir zırh takımlarını da kullanmışlardır (Eberhard, 1996:94). Türklerin yaptığı at zırhları, erken devrede ahşaptan, deriden ve keçeden imal edilmiştir. Sonralarıya demirden imal edilmeye başlanmıştır. Ötüken’deki kaya görselleri üstünde zırhlı atlarla süvarilerin yer alması bunu ispatlar özelliğindedir. Bozkır toplumlarında atı da düşünülerek tasarlanan savaş araçlarıyla gereçleri göstermiştir ki bu sahada mesleklerini en iyi biçimde yerine getiren kalabalık bir meslek uzmanı vardır (Güçkiran , 2009: 18).

2. BÖLÜM: BOZKIR KAVİMLERİNDE İKTİSADİ HAYAT

2.1. Hayvancılık

Bozkır bölgesinde en eski tarihsel çağlardan başlayarak hayvancılığa bağlı bir iktisadi sistemin mevcudiyeti, araştırmacılarca kabul edilmiştir. Tarıma oranla otlakları daha fazla olan bozkır toprakları “göçebe çoban kültürü ” denilen bir iktisadi düzene zemin oluşturmuştur (Durmuş, 2007: 27). İktisadi çalışmaların oluşmasında ve gelişmesinde toplumun içerisinde bulunduğu tabii çevreyle iklimin ciddi etkisi bulunmaktadır. Yerleşik kültür ü olan toplumlarda iktisadi çalışmalar genel olarak tarıma, ticarete, zanaata ve sanayiye dayanır iken; bozkırda yaşamını devam ettiren

topluluklardaysa hayvancılık gelişmiştir. Türk kavimlerinin iktisadi yaşamını iklimsel koşullarla yaşam biçimi belirlemektedir. Orta Asya'nın tarıma elverişli olmayan şartlarından dolayı ekonomik hayatın temeli hayvancılığa dayanmaktadır. Atların dışında en önemli hayvanlar keçi, koyun ve sığırdır. Et, süt ve yünü için de koyun beslenmiştir. Hayvanlar o derece önemlidir ki onları kesmemek üzere, et gereksinimi daha fazla avcılık ve balıkçılık yoluyla sağlanmıştır (Günel, 2004: 147).

Bozkır ekonomisinde önemli yere sahip olan hayvancılığın gelişmesini izleyebilmekteyiz. Buzul devrinin bitmesinin ardından, M.Ö. V. yüzyılda Baykal Gölü'nden Baltık denizine dek uzanan bölgelerde, kemikten yapılan aletleri tercih eden ve avcılıkla geçimini sağlayan göçebe bir kültür yaratılmıştır. Söz konusu kültür zaman içinde gelişip atlı göçebe kültürünü yaratmıştır (Günel, 2004: 7). Bu noktada at yetiştirmeyle alakalı gelişimlerin çok fazla katkısı vardır. Ayrıca, M.Ö. III. yüzyıldaki kurganlarda at, öküz ve koyun vb. hayvanların iskeleti bulunmuştur. Bu durum, M.Ö. III. yüzyılda bozkırdaki insanların avcılığın yanı sıra çobanlık da bildiğini göstermektedir (Kahya, 2002: 427). Orta Asya'da sığırla koyun vb. hayvanların beslenmesine karşın koyun daha önemlidir. Atın dışında en fazla koyunun yetiştirildiğini arkeolojik malzemeler göstermektedir. Bunda hareketlilikle verimliliğin tesiri fazladır. At biniciliğiyle tekerleğin bulunması M.Ö. 4000-2000 seneleri arasındadır. Bu sayede, hayvanlardan sağlanan sütle yün gibi ürünlere ilaveten hareket imkânı da elde edilmiştir (Findley, 2005: 23-24).

M.Ö. III. Asırdaki Harezmi'deki Kelteminar kültürüne bakıldığı zaman yaban domuzu, geyikle kaplumbağa vb. hayvanlarla ilgili kalıntılara tesadüf edilmesine karşın koyunla sığır kalıntılara tesadüf edilmemiştir. M.Ö. III. asırdan başlayarak Ortadoğu, Mısır ve Doğu Akdeniz'de tarım, hayvancılık ve maden kullanımıyla oluşan kültür el birliklerinin geliştiği ama toplumu daha balıkçılık ve avcılık devresindeki bozkırda hayvancılığa dayanan iktisadi yapının sonradan, 2500'li senelerde güneyden gelen etki ile başladığı iddia edilmekteyse de güneyden kuzeye doğru kitlesel bir göç görülmediği için bu fikir doğru değildir (Kafesoğlu, 2002: 317).

M.Ö.2500-1700 senelerindeki Afanesyev kültürü ele alındığında, Altaylardaki Kurot ve Kuyum kurganlarında bulunan malzemeler çerçevesinde burada yaşayan insanların at, sığır, deve vb. hayvanları evcil hale getirdiklerinden, avcı ve savaşçı bir yapı arz ettikleri görülmektedir. Andronovo kültüründe ise (M.Ö. II. asır) hayvan

biçemi denen ve stilize edilen hayvan figürlerinin farklı eşyalar üstüne işlendiği görülmektedir. Yine Karasuk kültürü içinde (M.Ö I. asır) bulunan ve bir İskitlerin geleneğinde bulunan hançerlerin kabzalarında hayvan sembollerinin bulunmasından hareket ederek ziraatla ilgili kültürün gerilediği düşünülebilir. M.Ö. I. asrın başında demir çağıyla beraber Karadeniz'in kuzey bölgesindeki bozkırlık alanlarda ve Doğu Avrupa'daki milletler, tarım faaliyetleriyle göçebe hayvancılığa kaymıştır (Melyukova, 1995: 27).

Tagar kültürü yle beraber bozkır kültür ü iyiden iyiye bu coğrafyalara egemen hale gelmiştir. Söz konusu egemenlik, Güney Rusya 'yla Çin arasında yer alan kültürlerin birleşmek suretiyle bozkır kültürünü en üst seviyeye çıkardığı ifade edilebilir. Bu da, Hunların kurulmasını sağlamıştır. Afanesyevoların kültür bakımından sağladıkları başarılar, atla inek türü hayvanları yetiştirmeye başlamalarıyla ilgilidir. Elde edilen kalıtlardan anlaşıldığı kadarıyla M.Ö 2500'lü senelerde başlamak üzere M.Ö. 2000'li senelerin başına dek, Dinyeper ve Ural ırmağı arasında bulunan bozkır alanlarında hayvancılığa dayalı ekonominin egemen olduğu görülmektedir. Hiç kuşku yok ki bu durumun temelinde arazilerin geniş olması, ata binmeyle iklim koşulları vb. faktörler vardır (Durmuş, 2007: 28).

Asya'daki atlara ait ilk buluntular, Afanesyevo kültür üne ait bölgelerde ve bunu izleyen Andronovo kültüründe rastlanmıştır. Atların bozkırda aktif role sahip olmasının ana sebebi, buraların gereksinimleriyle alakalıdır çünkü geniş otlaklarla uzak alanlardaki su kaynaklarına ulaşma konusunda temel ulaşım vasıtası attır. Daha önce hayvan sürüleri ni kollayarak yönlendirmek türünden iktisadi bir vasıta olarak kullanılan atlar, daha sonra askeri bir kıymet kazanıp savaşların vazgeçilmeyen ögesi haline gelmiştir (Kafesoğlu, 2002: 218-219).

Atla koyun gibi hayvanların bozkır hayvanı olarak görülmesinde, kazılar esnasında bu hayvanların kemiklerinin aynı anda bulunması etken olmuştur. Bu da bozkırdaki ilk ekonomik yapıyı ortaya koymasından oldukça fazla önem arz etmektedir fakat Hun devrine ait hayvan görsellerinde öküz, inek, boğa, manda ve domuz türünden hayvanlarla ilgili tasvirler vardır. Ayrıca, bozkır milletlerinin, daha sonraki dönemlerde atla koyun vb. hayvanların yanı sıra sığır, katır ve deve vb. hayvanları da sürü olarak beslediği bilinmektedir (Kafesoğlu, 2002: 317-318)

Erken dönemdeki Andronovo, Karasuk ve Balhan mezarlarındaki ipuçları develerin bu devirlerde kullanıldığını ortaya koymaktadır. Mete'nin M.Ö.176 senesinde Çin hükümdarına yazdığı mektuptaki “size bir deve, iki binek atı ve iki takım araba atı sunmak istiyorum” cümlesinden develerin de binek hayvanı olarak kullanıldığını anlamak mümkündür (Durmuş, 2007: 27). Bu da bilhassa ticaretle ilgili yük taşımacılığıyla alakalıdır.

At evvela bozkırda yemek olarak M.Ö. IV. yüzyılda evcilleştirilmiştir. Afanesyevo'da M.Ö. 2500'li senelerde atların kemiklerinin bulunması atın bozkırda yetiştirilmiş olduğunu ispatıdır (Durmuş, 2007: 28). Bozkır iklimiyle coğrafyası at beslemek için ideal imkânlar vermektedir. Bozkır kültürüne has bir hayvan olan at, bu coğrafyadaki yiyeceklerle yaşamış ve insanları uzun mesafelere taşımıştır. Bozkır kültüründeki at, bozkır coğrafyasının fiziksel niteliklerine uygun, çevik ve hızlı bir özelliktedir (Radloff, 1956: 288).

Eski Türk kavimlerinin en fazla tercih ettiği at çeşidi olan Prewalsky atları, vahşi atlardır. Evcil atlarla kıyaslandığında genetik özellikleri farklılık arz eden bu hayvanlar, daha küçük tür ve gürbüzdür, dik bir yeyleyle düşük kuyruğa sahiptir. Ayrıca, iri cüsseli Türkmen atlarının da bozkır da kendisine yer edindiği bilinir. Çandarlıoğlu'nun belirttiği gibi “Yerleşik kültürde iktisadi açıdan , köylü sadece kendi ailesine yetecek kadar toprak parçası ile ilgilenirken , bozkır insanı yüz binlerce hayvanın dağıldığı geniş otlakları dü şünmek zorunda idi .” (Çandarlıoğlu, 2002: 207). İnce yapısından dolayı, az yemek ve suyla yaşayabilen bozkır atları, olumsuzlukları dengeli bir duruma getirmektedir. Ahırda beslenen atların tersine daha ziyade binit olarak tercih edilen bozkır atları daha az iş yapacağından fazla sayıda atın beslenmesi lazımdır. Bundan dolayı bozkır kültüründe, söz konusu atları bir otlaktan diğerine götürme nin güçlüğünden dolayı toplumsal bir düzenleme yapılmıştır. At, bozkır ekonomisinde oldukça önemlidir çünkü zengin iktisadi sistemin simgesi, eldeki atların sayısı ile ölçülmektedir. Otlığın donması türünden bazı tabii felaketler söz konusu olmadıkça bozkır, çok az olan iç ihtiyaçların çok üzerinde atın üretilmesini sağlamıştır. Sürülerin devamlı olarak genişlemesi, sahiplerinin hayat seviyesini direkt olarak yükseltme miştir, ama saygınlıklarını artırmıştır (Sinor, 2000: 20).

Göçebelikte ekonomik bir mal ve savaş taktiği bakımından yeri doldurulamayan bir vasıta olan at, ticari ilişkilere de konu olmuştur. Hunlar devrinde başlayan at ihracatı

Göktürklerde ve Uygurlarda da sürmüştür. Diğer taraftan İran'a, Suriye'ye ve Hindistan'a at satıldığıyla ilgili tarihsel kayıtlar vardır, bunun dışında at en fazla kurban edilen hayvandır. Orta Asya'da hayatını kaybeden birinin arkadaşı olarak kurganlardaki savaş ve yiğitlik simgesi atların, sanatsal öğelerde figür ve simgesel anlamlarda kullanılması onun ne kadar önemli olduğunun ispatıdır. Atlar, Orta Asya'daki renk sembolizminden de etkilenmiştir. Çin'deki kaynaklara göre, gerçekleştirilen bir savaşta doğuda kır at , güneyde doru at , batıda ak at, kuzeydeyse yağız at bulunmaktadır. Bu durum, simgesel anlamının haricinde savaş taktiği ile alakalıdır (Roux, 1989: 89). Ayrıca, atın sunduğu hareket kabiliyetiyle dinamik yapının askeri zaferlerde önemli olduğu bilinmektedir. Bozkırlılar, savaşlarda fert başına 2-3 at götürdükleri nden devamlı olarak canlı bir savaş stratejisi takip etme olanağı bulmuşlardır. Savaş harici vakitlerde atların kıymeti, savaş devirlerindeki gibi değildir (Findley, 2005: 24).

Asya ve Avrupa bozkırları, lojistik bakımdan bozkırdaki kavimlere önemli bir üstünlük sağlam ıştır; Göktürk Kitabelerinde belirtildiği gibi, hayvan kırımında ölen atlar, ordu için ciddi neticelere yol açmıştır (Ögel, 1991a: 11).

Bozkırda göçebeliliğin en üst düzeyi atlı kültür dür. Yük taşımanın ve avcılığın yanı sıra eti, sütü için de at lardan faydalanılmıştır fakat at daha ziyade binek olarak tercih edilmiştir. Bu sayede atların evcilleştirilmesi ve atlı çoban kültürünün ortaya çıkması kayda değer neticeler doğurmuştur (Durmuş, 2005: 83-83). Bu bağlamda, Eski Türklerde büyük başarıların sebepleri arasında, atlı göçebe yaşam biçiminin önemli katkıları vardır. Göçebe kavimlerin askeri seferleri atların otlak gereksinimleri ve kış yokluklarının ardından yapılmaktadır. Yerleşik kavimlerin askeri zaferleriye, daha ziyade düşmanların atlı kuvvetlerinin kötü durumda olduğu ilkbaharda olmuştur (Chaliand, 2001: 31).

Bozkır coğrafyasına has ekonomik sistem bozkır göçebelerinin koyun, sığır, at ve deve vb. otlak hayvanlarını yetiştirmesinde uzmanlaştıklarını göstermektedir fakat bozkır göçebe hayatında, iktisadi kıymeti olan hayvanlar içinde hiçbir hayvan koyun gibi kıymetli değildir. "Koy" denilen koyun, insani hayat için atlardan daha kullanışlıdır ve yararlıdır. M.Ö.2000'li senelerin verilerine göre, insanlar yalnızca yün üretmek üzere de olsa koyunu yaşlanıncaya dek beslemeyi sürdürmüştür (Baykara, 2001: 117).

Koyunlar öteki hayvanlardan daha çok gıda, ev, kıyafet ve yakıt vb. iktisadi imkânlar temin etmiştir. Koyunların sütünden yaz aylarında süt peynir yapılmıştır. Kış

ayları için tereyağı, et ve yakıt üretmek üzere gübre sağlanmıştır. Bozkır Türklerin ekonomik hayatında koyunların sütü yle eti gibi yünü yle derisi de önemli olmuştur. Koyun ilkbaharda ve sonbaharda, yani yılda iki kez kırılmıştır. İlkbahardaki yüne “yap” yani günümüzdeki ifadesiyle “yapağı” denmiştir. Yapağı kış mevsimi süresince koyunların sırtında kaldığından sonbahar ayında kırılan yün le karşılaştırıldığında daha uzun, kalın ve serttir. Koyunların yünlerinden “ip, örtü, kumaş, keçe, kepenek, çizme, döşek, yastık ve yorgan vb.” eşyalar yapılmıştır. Koyunun derisinden çadırlara sergi ve giyim eşyası yapılmıştır, bunun dışında kuzuların derisinden de kürk yapılmıştır (Koca, 2003: 137-138).

Kelteminar’la (M.Ö.3000) Afanesyevo (M.Ö. 2500) kültüründe, yerleşik yaşamın başladığı ve kimi hayvanların ehilleştirildiği bilinir. Bunlardan biri de koyunlardır. M.Ö. 2250 senelerine ait Namazgahtepe’deki kalıntılar arasında koyun yünlerinin de olması, yünden eşyalar yapıldığını göstermektedir, ayrıca bu durum koyunların bozkır ekonomisinde yerine de bir işarettir. M.Ö. I. asırda, Noin Ula kurganındaki ipek kumaş parçalarıyla yünden imal edilmiş kumaş parçaları da bunu ortaya koyan öteki kanıtlardandır. M.Ö. 1200-700 yıllarındaki Karasuk kültürün e mensup olanların çok sayıda koyun beslediği ve bu koyunların yapağından yün elbiseler dokudukları bilinir (Koca, 2003:14).

Koyun sürüleri , atlı çobanlarca yaz kış sürekli olarak güdülmüştür. Tüm gün meralarda otlatılan sürüler , akşam vakit ağıla konmuştur. Buraların çevresinde yerleşim yerleri de kurulmuştur. Öte yandan, koyunlar sıcakla soğuğa dayanıklı değildir. Bunun için sürüler , yaz aylarında yaylalara çıkarılmış, kış aylarındaysa soğuktan korumak üzere kuytulara götürülmüştür. Bu sayede koyun beslemeyle yerleşim türü arasında da bir bağlantı bulunmaktadır (Koca, 2003:136).

2.2. Avcılık

İnsanlığın en köklü iktisadi faaliyetlerinden biri olan avcılık, sadece beslenme kaynağı değildir aynı zamanda hayatın bir parçasıdır ve toplumsal yapılanmada oldukça önemli bir unsurdur. Avcılık yapan milletler posteki, deri ve kuş tüyünden kürk, elbise, kalpak, çizme ve serpuş yapmıştır, bunun yanı sıra avcılık ile ele geçirdikleri değerli posteki, deri ve kuş tüylerini sürü sahipleri, çiftçi ve sanatçı milletlerin mamülleri yle takas ederek kendilerine gereken malzemeyi sağlamışlardır. Avcılar zengin olmadıkları için,

devlet yöneticileri onları egemenlikleri altına almak üzere üstlerine asker yollamamıştır. Bu sayede onlar ormanlarda özgür bir biçimde yaşamıştır (Gökalp, 2007: 235).

Orta Asya, çok zengin ve farklı bitki örtülerine sahiptir. Sibirya hayvanlarının haricinde, güneye Moğolistan ve Kuzeybatı Çin'den hayvanlar gelmiştir. Bunlar arasında farklı "kürk hayvanları , karaca, ren geyiği, misk geyiği, yaban keçisi, yaban koyunu, ayı, yaban domuzu, kurt, kar leoparı" vardır. Söz konusu zenginlik avcılığın yapılmasını sağlamıştır. Hayvan besleyen bozkır kavimlerinde avcılık, zamanla iktisadi fonksiyonunu yitirerek savaş için hazırlık çalışması olmuştur (Bayat,2007:21). Avcılık, savaşın öğrenilmesini sağlayan en önemli etkinliklerden biridir. Bunun için savaşla avcılık neredeyse aynı anlamda kullanılmıştır. Ayrıca, milattan önceki dönemlerden başlayarak bozkırdaki insanlar, av esnasında kendi eğittikleri vahşi kuşları da kullanmıştır. Bunlar arasında "kartal, doğan, şahin" gibi kuşlar bulunmaktadır (Gömeç, 2012: 141).

Avcılık en eski dönemlerden beri bozkırdaki kavimler için oldukça önemli olmuştur. Avcılık daha çok Hunlar döneminde kurumsallaşmıştır ve zamanla farklı avlanma çeşitleri ortaya çıkmıştır. Mesela, Altay-Sayan Türkleri , balık avcılığı yapmıştır. Türklerin , M.Ö. 3000-2500 senelerinde toplayıcılıkla, hayvancılıkla ve ekincilikle beraber avcılığa bağlı bir sosyal ve iktisadi yapılanma içerisinde olduğu bilinmektedir (Bayat, 2007: 210).

Eski Türk kavimleri, en büyük devrim lerini ormandan bozkıra doğru gerçekleştirdikleri göçler ile yapmıştır. Bu sayede avcılıkla toplayıcılıktan yetiştiriciliğe, ren geyiği kültüründen at kültürüne geçmiştir. M.Ö. III. asırda kurganlarda at , öküz ve koyun vb. hayvanlara ait iskeletlerin bulunması, bu dönemlerde bozkırdaki insanların çobanlıkla avcılığı beraber yaptıklarının kanıtıdır (Kahya, 2002:427). M.Ö.X. asırda bozkır ekonomik yapısı yarı göçebelikle ve at beslemeye dayalıdır. Avla tarım gibi ekonomik faaliyetlerin önemi epeyce azalmıştır, buna karşı büyük at ve koyun sürülerini beslemek de önemli hale gelmiştir. M.S. 581 senesinde bir Çin tarihçisi Göktürklerin , ana meşguliyetlerinden birinin hayvan yetiştiriciliğiyle avcılık olduğunu ifade etmektedir (Diyarbakirli, 2002: 197).

Bozkırdaki sosyal ve ekonomik düzende avcılık la ve avla bağlantılı öyküler önemli bir yere sahiptir. İnanç sistemi içinde de avcılık ile alakalı inanışlar vardır. Altay kavimlerinde avın verimliliğiyle zenginliği kimi ruhların tasarrufu altındadır. Bunlar,

dağla orman ruhlarıdır. Avcılık yapanlar, bunların av esnasında kendisini koruduğuna inanmıştır. Bundan dolayı avcılar, ava çıkmaksızın kimi ayinler yapmıştır. Nitekim ormanla ağaç kültürü , geçimlerini av ile temin eden toplumlar tarafından icat edilmiştir. Bir savaş oyunu şeklinde görülen av cılık, fırsat olduğunda aniden ganimet elde etmek için gerçekleştirilen bir saldırı olabilmıştır (Bayat, 2007: 206-210).

Avcılıkla orman kültü rünün arasında kuvvetli bir bağlantı vardır. Bu da ekonomik yapı ve inanç üstüne inşa edilmiştir. Ekonomik faaliyetlerin şekli değiştiği için inanç sisteminde de kimi değişimler söz konusu olmuştur. Mesela ormancılık, avcılığın önemini yitirmesiyle beraber önceki önemini yitirmiştir. Bu çerçevede çobanlıkla bunu izleyen dönemde tarımın gelişmesiyle beraber kutsal olarak algılanan avcılık, önceki önemini yitiren bir ekonomik faaliyete dönüşmüştür. Bu sayede avcılık, ekonomik olmaktan çıkmıştır, spor ile savaş idmanı haline gelmiştir (Hassan, 2000: 85).

Avcılığı düzenle görev ine sahip olan ve “avcı başı” ya da “barsçı” denen meslekleri yapanlar, devletin yönetiminde de görevlidir (Gömeç, 2012:141). Bunlar, savaş hevesini artırmak üzere barış dönemlerinde büyük avlar düzenlemiştir, bilhassa avladıkları hayvanların kürkünden yararlanmışlardır. Öte yandan, olanaklar nispetinde balıkçılık da yapan bozkırdaki insanlar; balığa “baluk” balıkçılarsa “balukçı” demiştir (Grönbech, 1992: 22).

2.3. Ticaret

Genel olarak hayvancılıkla ilgilenen göçebelerle yerleşik ziraatçılar, hayatlarını ideal koşullarda sürdürmek üzere birbirinin mallarıyla ürünlerine ihtiyaç duymuşlardır. Bozkır toplumunun üyeleri yerleşik kavimlerden tarımsal ürünlerden ziyade sanayi ürünleri almıştır. Yerleşiklerse bunun karşılığında göçebe kavimlerden gıda ve sanayi hammaddesi için, hayvanlarla hayvani ürünler almıştır. Bu sayede karşılıklı olarak ihtiyaçlar karşılanmıştır. Bozkır kavimleri, komşu ülkelere “at, canlı hayvan , konserve et, deri, kösele, kürk , hayvani gıdalar” satmıştır. Buna karşılık hububat, kumaş, ipekli kumaşla öteki ihtiyaçlarını bu kavimlerden almıştır. Asya Hunları Göktürkler , Uygurlar ve Çinle Batı Hunlarıysa Bizans’la buna göre ticari anlaşmalar yapmıştır (Kafesoğlu, 1987: 113).

Bozkır bölgesindeki aletlerin veya yiyecek maddelerinin, başka bir yerde bulunmamasından dolayı bölgeler veya yerleşim yerleri arasında, karşılıklı olarak

birbirinin ihtiyaçlarını gidermek için ticaret ağları oluşturulmuştur. Tüccarlar la ev sahipleri arasındaki kuvvetl dengesi ne şekilde olursa olsun, kurulan ilişkiler mecburi olarak asimetrikleşmiştir çünkü tacirler yalnızca bir iktisadi girişimde uzmandır, ancak ev sahibi toplumlar pek çok meslek konusunda profesyonelleşmiştir (Çağbayır, 2007: 4821).

Savaşçı olarak bilinen İskitler, aynı zamanda ticari bir sistem de geliştirmiştir. Eskiden uzun mesafeli ticaret yapılırsa da, İskitlerin ticareti, bozkır bölgesinde ilk defa önemli bir iktisadi birikim tekil etmiştir. Bunun dışında batı bozkırlarında bulunan İskitlerin kurdukları ticaret ağı, Orta Asya'da devlet kuranlara bir model olmuştur. Bu sayede ortaya çıkan ticaretten kaynaklanan kuvvet artışı evre kültürler ile kurulan temasların artmasını da sağlamıştır (Beckwith, 2011: 51).

M.Ö. IX. asırda ortaya ıkmiş olan ve sonradan işleyen Avrasya'daki büyük bozkır yolu, önemli fikirlerin, ahenkli sanatsal imajların, yeni teknolojilerin, silahların, at koşum takımlarının başka bölgelere çok sratlı bir biçimde yayılmasına katkıda bulunmuştur. M.Ö. I.'le M.S. V. asırlar arasında atların binek olarak aktif bir biçimde tercih edilmesi bozkır kavimlerinin değişik seviyelerdeki toplumsal, politik ve ekonomik teşkilatlar ile karşılaşmalarını sağlayarak kültürler arası etkileşimi hızlandırmıştır (Marsadolov, 2002: 531).

Bozkırdaki ticaret faaliyetleriye daha ziyade İpek Yolu'yla Krk Yolu gzerghında gerçekleşmiştir. İpek Yolu üstünde daha çok tarım ürünleri satılır iken, hayvani rnler Krk Yolu üstünde satılmıştır. İpek ve Krk Yolu'nun bozkır toplumlarının elinde bulunması, onlara büyük bir avantaj vermiştir ama ekonomik manadaki söz konusu avantajlar, Çin'le yapılan bir rekabete dönüşmüştür. Söz konusu rekabet İpek Yolu'nun egemenlik altına alınmasıyla alakalıdır. Bu sayede, İpek Yolu'na egemen olma fikri, pek çok önemli neticenin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bozkır toplumları, Hunlardan başlayarak İpek Yolu üzerinden ticarete önem vermiş ve bu gzerghı ellerinde tutmuştur. Demir sayesinde İpek Yolu tamamıyla Hunlara geçmiştir. Hunlar devrinde Çinlilerle gerçekleştirilen savaşların ana sebeplerinden biri, Batı ve İç Asya'daki ekonomik değeri fazla olan kent devletlerinin konumu ile alakalıdır. Hunların yönetimindeki söz konusu yerleşim yerlerin önemi, ticaret yolları üstünde bulunmasından kaynaklanmıştır. Buna ek olarak Hun başkentinin bulunduğu Karpatlardaki arkeolojik araştırmalarda ele geçen Sasanilere, Baktrialılara ve Hintlilere

ait paralar Hunların bu kavimlerle ticaret ilişkisi kurduğunu göstermektedir (Ahmetbeyoğlu, 2005: 3).

Avrupa Hunlarıyla ilgili olarak, yağmacılığa dayalı bir iktisadi yapılarının bulunduğu söylenmiş olsa da gerçek biraz daha farklıdır. Sofya, Filibe, Niş vb. büyük kentlerin yer aldığı, batıyı doğuya bağlayan Belgrat-İstanbul ana yoluna egemen olan ve bilhassa kürkleriyle ünlü olan Kama-Volgadaki ticaret onların elindedir. Avrupa Hunlarının ticaret kervanlarından aldığı vergiler, gelir manasında hiç de küçümsenecek bir seviyede değildir. Göktürkler, Soğlu tacirlerin Perslere (Samani) ham pamuk, Bizans'a da ham ipek satabilmek üzere elçiler gönderdiği bilinmektedir (Ahmetbeyoğlu, 2005: 3).

M.S. 630 yılında Göktürklerin yıkılmasının ardından tüm Orta Asya, Çinlilerin eline geçmiştir. Uygurlar, bu dönemde Çin'le sıkı bir biçimde temas etme olanağı bulmuştur. Çinlilerce verilen kolaylıklardan dolayı Uygurlar, Çin'in sınırlar bölgelerinde gezmek suretiyle ticari yaşama girmiştir. Bu sayede Çin'de ticari koloniler kuran Uygurlar, kuzeyden gelip giden ürünleri alıp satarak ticarete ilerlemiştir (Ögel, 1988: 181). Ticari ilişkilere konu olan temaslar evvela takasla, sonradan da belli birim ölçüleriyle gerçekleşmiştir fakat bunların standart hale geldiğini ifade etmek güçtür. Değişik yerlerde değişik ölçü sistemleri geçerli dir. Bu durum, yalnızca ağırlık ölçüleri için değil , uzunluk ölçüleri için de geçerlidir . Uygurlara ait bez ve pamuk satışı ile alakalı vesikalardan, bu kavmin uzunluk ve ağırlık ölçü birimlerini kullandığı anlaşılmaktadır (Kahya, 2002: 438-440).

Ticari malları takası etmek, en eski dönemlerden beri devam ettirilen bir faaliyet çeşididir. Toplumlar buldukları, topladıkları ya da avladıkları ürünleri başka ürünlerle takas etmiştir. Eski Türk lerde de ticari hayat büyük oranda takasa dayalıdır. Alınan malların karşılığında başka mallar verilmektedir. Bunun için, takas edilecek mallar konusunda tarafların karşılıklı olarak anlaşması lazımdır. Takas için en fazla tercih edilen mallarsa, at olmuştur (Koca, 2002: 367).

Sürüleri otlatmak üzere kendilerine ait sınırların haricine çıkmak zorunda kalan ve devamlı olarak hareket durumundaki bozkır toplumları, takasla ticaretin başladığını ifade etmek gerekmektedir. Avcılar, avladıkları hayvanların derileriyle pöstekilerini çiftçi , sürü sahibi ya da sanatkârlar ile ürün karşılığında değiş tokuş etmiştir (İzgi, 2002: 464).

Başka devletlerden alınan eşyalarsa genellikle ganimet olmakla beraber, barış zamanlarındaysa söz konusu eşyalar takasla satın alınmaktadır. Hayvan yetiştiren Türklerle ziraatçi liği ağır basan Çinlilerle İranlılar arasındaki takas, ekonomik yaşam için oldukça önemli olmuştur (Tunç, 1980: 59).

Malların değişimi, daha önce rastgele yapılmıştır fakat zaman içinde kimi yerlerde söz konusu faaliyetler daha da yoğunlaşmıştır ki buralar daha sonradan pazar şeklinde kullanılmıştır. Az sayıda insanın bulunduğu gruplar arasındaki takasın yanı sıra, büyük toplumlar da da ürün takasından bahsetmek lazımdır. Bunlar genel olarak belli coğrafyalarda oturarak belli ekonomik faaliyetlerle ilgilenen büyük zümreler in arasındaki takastır, bilhassa ticari faaliyetlere ev sahipliğinde bulunan, yol üstündeki merkezler farklı malların değiş tokuşuyla alınıp satıldığı bölgeler haline gelmiştir (Kahya, 2002: 437).

Avcılık devrinden başlamak üzere ticari devire dek uzanan ekonomik gelişimde, takas metodu alveriş için geçerli bir metot haline gelmiştir fakat ileriki devirlerde ipek vb. paranın yerine tercih edilen ekonomik malzemelerle paranın alışverişlerde kullanılması, takasın geçerliliğini öncekine göre azaltmıştır. Paranın aktif olarak kullanılmasından evvel yapılan takasın bir hukuki anlayış etrafında devam ettirildiğini belirtmek gerekmektedir. Uygurlar devrinde vesikalar, takas hukukunun geliştiğini ortaya koymaktadır (Üçok vd., 2011: 39).

Ticari yaşamın belli bir devrinde, yukarıda da üstünde durulduğu gibi, takasın aktif olduğu bilinen bir gerçektir. Takasın yerini parayla değerli bir nesnenin veya madenlerin almasıysa ileriki dönemlerde söz konusu olmuştur. Daha önce değerli kürklerle hanlara ait mühürlenmiş bezler bu işi yerine getirmiştir. Mesela hanlara ait bir mühürlü bez , beş atın karşılığıdır, buna ek olarak takas gibi işlemlerde ipeğin para yerine ödeme vasıtası olarak tercih edildiği de bilinmektedir. Türkler , ticaretlerinde parayı da kullanmıştır, bilhassa Bizans, Çin ve İran vb. komşu devletlerden vergi, haraç ve savaş tazminatı adıyla sağladıkları paralar ile gereksinimleri olan ürünleri satın almıştır. Tarihsel belgelere göre Göktürkler , başta Çin olmak üzere komşu ülkeler ile gerçekleştirdikleri ticaretlerde ödemeyi haraç paralar ile yapmıştır. Türklerin ticari faaliyetlerde ödeme vasıtası olarak tercih ettikleri bu paraya “satir” adı verilmiştir. Satir, gümüşten yapılmıştır disklerle benzerdir (Koca, 2002: 367).

Bozkır toplumlarının, eski dönemlerden başlayarak tercih etmeye başladığı ödeme vasıtaları, bölgeden bölgeye değişip farklı formlar kazanmıştır. Söz konusu değişme yalnızca bölgeler arasında olmamıştır, devirden devire de farklılık arz etmiştir. Bunu Hunlulardan başlayarak izlemek olasıdır. Mesela kazıların yapıldığı kimi kurganlarda Çinlilere ait paraların bulunmasına karşın, Asya Hunlarına ait paralar da bulunmuştur. Bunun sebebi bu kavimlerin, paranın yerine devlet yönetisinin mührü ile damgalanmış ipek veya pamuk parçası (kamdu) kullanmasıdır. Para veya sikkenin bozkır Türk kavimlerine, ticaretin daha önce ve daha fazla gelişmiş olduğu Çin gibi komşulardan geldiği bilinmektedir. Bu sayede altın, gümüş ve bakırdan yapılan madeni paralar, ticarete tercih edilmiştir. Doğu-batı ticaretinde mühim bir geçiş noktası olan Orta Asya'daki ülkeler, ticari faaliyetlerin büyümesi üstüne kendileri de sikke bastırmıştır (Baykara, 2001: 146). Göktürkler döneminde Türk beylerin in kullandığı arslanlı sikkeler, “Taşkent Tudun sikkeleri” şeklinde isimlendirilmektedir. Kimi arslanlı sikkeler Türgeş (Türgeş) çevresine de bağlanabilir. Türgeş sikkeleri X. asrın sonuna dek kullanılmasına karşın VIII. asrın ilk 50 yılında darp edilmesiyle ilgili deliller vardır. Bazı yerlerde basılmış “Kalaç-Ħalaç sikkeleri” de vardır, ek olarak Göktürkler devrinde, üstünde kağan unvanı ve yay şeklinde damgası olan sikkeler de tercih edilmiştir (Alimov, 2006: 141).

Göktürkler ce tercih edilen madeni paraya da “yarmak” denilmektedir. Bunların kimilerinin üstünde Türkçe, kimilerinin üstüneyse Soğdca metinler bulunmaktadır. Soğdca yazıların paralar üstünde olmasının nedeni, bozkır toplumlarının dış ülkeler ile yaptığı ticareti Soğdlular aracılığıyla yapmalarıdır (Kafesoğlu, 2002: 328-329). Öte yandan, Türgeşlerle (M.S. 658-766) Karlukların (M.S. 745-840) Çin parasıyla ve Soğd alfabesi ile sikkeler bastırıldığı bilinir (Baykara, 2001: 146). Bilhassa ekonomik yaşama ilişkin geniş bilgi veren Uygur devrine ait vesikalarda ödeme araçlarıyla alakalı pek çok bilgi vardır. Bunlara bakıldığında takas metodu kullanılmakla beraber, kumaş türünden ödeme vasıtaları da bu devirde tercih edilmiştir. Bunlar; “böz, kuanpo ve kamdu /qamdu” ismini almaktadır (Özyetgin, 2004:94).

Uygurlar M.S. VIII. asırdan M.S. XII. asrın ortalarına dek para olarak altın, gümüş ve bakır külçeleri kullanmıştır. Uygur harfleri ile yazılan 32 para belgesinde para birimi olarak “yastuk, yarmak, satır” veya “sıtır, bakır, vun, çav (kağıt para) vb.” terimlerin tercih edildiği anlaşılmaktadır (Sertkaya, 2006: 119)

Uygurlara ait bir hukuksal vesika, parayla para yerine geçen malzemelerin beraber kullanıldığını göstermektedir. Vesikada şu ifadeler bulunmaktadır: “Terbiş veya Derviş adlı bir kişiye para lazım olduğunda babasından miras kalan ve üzerinde 16 işçinin çalıştığı bir üzüm bağının 100 yastuk Çao’ya il Yangıç’a yahut e-Yangıç’a (mahalli yasalara uygun olarak) satmaktadır. Terpiş, büyük ve küçük kardeşleri, yeğeni ve dayısı satışa itiraz etmeyeceklerdir. Şayet itiraz edecek olursa, Büyük Ordu’ya bir altın yastuk, iç Hazine’ye bir gümüş yastuk, beglerin her birine ceza olarak bir binek atı verecektir.” Vesikadaki “yastuk” sözcüğü Çin ölçü tlerine göre “50 liang” ya da “1 Ting”dir. Liang’ın alışverişlerde ne denli değerinin bulunduğu bilinmiyor, öte yandan “çao” Çinli Yüan Sülalesi’nce kullanılmış olan bir para birimidir. Yukarıdaki vesikadan anlaşıldığı gibi Uygurlarda altın ve gümüş, para yerine tercih edilmiştir (Kahya, 2002: 438).

Orta Asya merkezde olmak üzere Avrasya’nın dört bir tarafında yayılmış olan sert ve savaşçı ruhlu insanların teşkil ettiği göçebe ve yarı göçebe bozkır toplumları, bölgenin sınırlarında yaşamıştır (Duralı, 2002: 342). Öte yandan, coğrafi sebeplerin haricinde hayvan yetiştiren Türkler ile ziraatçilikleri ağır basan devletlerarasındaki ekonomik etkileşim esnasında, ürün takasının çok fazla tercih edilen bir metot olduğu bilinmektedir. Bu sayede, fazla ürünler takas yapılarak karşılıklı kazançların elde edilmesi sağlanmıştır. Takasla gerçekleştirilen ticaret, pazarların önemli görülmesini temin eden ana faktör haline gelmiştir. Ürün takası daha önce rastgele yapılır iken zaman içinde kimi yerlerde pazarlar kurularak yapılmaya başlanmıştır. Buralarda, küçük insan grupları arasındaki takastan başka, kavimler arası ürün takasından da bahsedilebilir (Baykara, 1975: 90).

Bozkır kavimleri, komşu ülkeler ile gerçekleştirilen ticari faaliyetlerin güvenlikle yapılması için komşu devletler ile sınırlarda serbest ticaret yerleri kurmuştur. Buralar aracılığıyla doğu ve batı imparatorlukları ile alışverişler yapılmıştır. Göçebelerle ticaret yerleşik kavimler için de yararlı olmuştur, çünkü bilhassa hayvani mallar ucuz alınmıştır fakat söz konusu ticari faaliyet göçebeler için daha yaşamsaldır. Bundan dolayı göçebeler, hayvanlarını yerleşik kavimlerin sınırlarına dek getirmiştir (Barthold, 2011: 83).

Hunlarla Çinliler arasındaki ticari faaliyetlerde Çinlilerin “Kuang Shih” adını verdikleri sınır pazarlarının işlevi de büyük olmuştur. Hunla Çin ticaret ilişkileriyle

alakalı ilk vesika M.Ö. 156-141 senelerinde hükümdar olan İmparator Ching devrine tesadüf etmektedir. Söz konusu tarihlerde Büyük Hun imparatoru Chün Chen 'le eski anlaşmalar yenilenir iken, serbest bir biçimde sınırdaki pazarlarda alışverişlerin yapılmasıyla alakalı maddeler anlaşmadaki metne konmuştur, bunun dışında söz konusu anlaşmada büyük pazarların kurulması hükme bağlanmıştır. Çinlilerin kaynakları büyük pazarların kurulması şeklindeki Hun isteği sıkça dile getirmiştir. Hunlarla Çinliler arasındaki resmi ticaretin yanı sıra kanuni olmayan yollar ile de ticaret yapılmıştır. Çin'in kuzeyindeki bazı tüccar Hunlar ile bu tip faaliyetler gerçekleştirilmiştir. Bununla ilgili bir başka kanıtta Han döneminde, bilhassa İmparator Wu devrinde kaçakçılık ile alakalı olarak ağır cezaların verilmeye başlanmasıdır. Ticareti yasaklanan ürünler arasında ipek vardır. Bu yasak daha ziyade askeri malzemelere uygulanmıştır (Onat, 1987: 620-623).

Avrupa Hun devletinin kuvvetli bir teşkilat kurması dünya ticaretine de dinamizm kazandırmıştır. Avrupa Hun devleti dönemindeki Margos (M.S. 434) ve Anatolios (M.S. 447) gibi antlaşmaların kimi hükümleri Bizans'la gerçekleştirilen ticari ilişkilerin tanzimiyle alakalıdır (Kafesoğlu, 1987:113). Bu da Avrupa Hunlarının ticari ilişkilere verdiği önemi ortaya koymaktadır. Avrupa Hun İmparatoru Atilla, serbest ticaret yerlerine verdiği önemden dolayı, Bizans'la gerçekleştirdiği ilk anlaşmaya “iki ülke arasındaki ticaret önceden belirlenmiş olan sınır kasabalarında yapılacak” biçiminde bir madde ekletmiştir. Söz konusu maddeye göre iki devlet arasında Tuna Nehri boyunca süren sınırdaki pek çok Bizans yerleşim yerinde serbest ticaret yerleri oluşturulmuştur. En önemlisi Viminacium pazarıdır. Burada iki devletin tüccarları aynı haklara sahip olup serbest bir biçimde ticaret yapmıştır. Bu da politik üstünlüğün tersine, ortaklığa dayalı ve eşit koşullar altında ticaretin devam ettirildiğini ortaya koyması açısından önem arz etmektedir (Ahmetbeyoğlu, 2001 : 62).

Göktürk devleti de ürünlerini satmak ve gereksinimleri olan ürünleri satın alabilmek üzere pazar aramıştır. Bilge Kağan da serbest ticaret pazarlarının önemini çok iyi kavramıştır. Bilge Kağan bu amaca yönelik olarak, M.S. 593 senesinde Çin İmparatoruna bir elçi gönderip “Çin ile ticaret yapabilmek için sınır boyunca pazar yerleri tayin edilmesi müsaadesi” ni istemiştir. İmparator da bir ferman ile bunu karşılamıştır. Bu sayede Bilge Kağan, savaşı son vererek Çin'le kurduğu ilişkileri karşılıklı dostlukla barış temeline oturtmasının ardından bu ülkeden kimi ticari haklar almıştır. Bunların en önemlisi kimi Çin kentlerinde serbest ticaret yerlerinin

kurulmasıdır. Çin imparatoru, Ordos'un kuzeyindeki bir Çin kentinde serbest bir biçimde alışveriş yapabilmek için Göktürklerle müsaade vermiştir. Bu sayede Çinlilerin gereksinimleri olan atlar bu pazarlardan sağlanmıştır. Bunun karşılığında, Göktürklerle sattıkları atların karşılığında bol miktarda gümüşle ipek almıştır (Koca, 2003: 146).

Çinlilerin de serbest ticarete göçebe bozkır toplumlarınca yapılan ticaretle ilgili teşebbüsleri destekleyen bir politikası vardır. Uygur tacirlerin imtiyazlı bir muamele gördükleri bilinen bir gerçektir. Sınır komşusu olan devletler ile bilhassa serbest ticaret pazarlarıyla ticaret ilişkileri kuran bozkır milletlerinin ekonomik sistemin dinamik bir biçimde kalması için, kendilerinin bünyesinde de bir takasın olması lazımdır fakat gerektiği zaman yalnızca sürülerle sürülerden sağlananlar vasıtasıyla yaşamlarını sürdürebilen bozkır kavimlerinin iç piyasaya dönük yaptığı imalatın geliştiğini ifade etmek zordur. Bu noktada İpek Yolu oldukça geniş bir bölgede ticaret yapılmasını sağladığı için bozkır kavimlerinin iç pazarının gelişmesini de sağlamıştır (İlgen, 2005: 835).

M.Ö. VII. asırda İskitlerin yarattığı bozkır sanatıyla kültürü, Kuzey Kafkasya'yla Güney Rusya'nın Dinyeper ve Karadeniz sahilleriyle Kırım yarımadasını içerisine alan bölgeye yayılmış durumdadır. Atları ekonomik ve askeri alanda ilk kez kullanan Kimmerler, yayılmanın öncüleridir. Yayılmada, Anadolu'yla Karadeniz sahillerinde faaliyette bulunan Yunan kolonilerinin önemli bir payı bulunmaktadır. Bozkır mıntıkasıyla güneyin gelişmiş medeniyetleri arasındaki takası Yunanlılar yürütmüştür. M.Ö. VII. asırda sahip oldukları askeri güçle İskitler, Karadeniz'in kuzey bölgesindeki bütün batı bozkırlarında, Kafkaslardan batıda Tuna'ya dek uzanan bir devlet kurmuştur. Buraların batı bölgesinde geniş tarımsal arazileri işleyen Trakyalılar vardır. Bozkır bölgelerinde kurdukları temelin üstüne İskitler, Herodotos'un ifade ettiği gibi geniş bir ticari ağ kurmuştur. Karadeniz'in kıyılarındaki koloni kentlerindeki Yunanlılar bu ağla gerçekleştirilen tahıl ticareti için İskitlere altın vermiştir. İskitlerin ciddi karı olan bir işe başlaması, onların lüks ve bilhassa altına olan iştahını giderek artırmıştır İskitlerin hanedanlarının mezarları İskit hayvan üslubunda çok ince işlenen altın hazineler ile doludur (Baştav, 2002: 879).

Arkeolojik kalıntılara ve tarihsel kaynaklara göre M.Ö. I. Asırdan başlayarak doğuyu batıyla birleştiren 3 mühim kıtalararası yol vardır. Bu yollar; "İpek Yolu, Baharat Yolu ve Kral Yolu"dur. İpek Yolu'ndan evvelki dönemlerdeyse, İpek Yolu'nun

üzerinde işleyen “Altun Yolu” ya da halkın dilinde “Birunze Yolu” olan bir ticaret yolu bulunmaktadır. İpek Yolu’nun güney güzergahı ysa “Kaştaşı- Yeşimtaşı Yolu” şeklinde bilinmektedir fakat ilk çağlardan beri Orta Çağ’ın sonuna dek doğu-batı kara transit ticaretinde tercih edilen en işlek yolsa İpek Yolu’dur. İpek Yolu’nun oluşmasında ipek imalatının artmasıyla ipek işleme teknolojisindeki gelişimlerin tesiri vardır. İpek imalatı ve buna dayalı olarak ipek işleme tekniğindeki gelişmeler devletlerarasında şiddetli rekabete neden olmuştur. İpek Yolu’nun ana geçiş bölgesi olan İç Asya’da egemenlik arzusu Hunlardan Uygur hakanlığının sonuna dek, hemen hemen on asır, Türklerle Çinliler tarafından sürdürülmüştür. Türklerin karşısında Çin, İpek Yolu transitini kendi eline aldığı sürece savunma pozisyonunda kalmayı seçmiş, Türkler de sık ça yaptıkları baskınlar ile Çinlileri zayıflatıp, Orta Asya’daki egemenliklerini devam ettirmişlerdir (İnalçık, 2006: 332).

Türkler ile Çinliler arasında sorunlara yol açan İpek Yolu’na egemen olma teşebbüsleri, birçok tarihsel hadisenin neticesi şeklinde ortaya çıkmıştır. Ekonomik çekişmenin yol açtığı politik çekişmeler bu sorunların daha net anlaşılmasını sağlar. Çin’deki soylar arasındaki rekabetle sınırların genişlemesi milli birliğin sağlanması anlamında bir baskının oluşmasını sağlamıştır. Ayrıca, M.Ö III. asırda göçebe kavimlerin Çin’e saldırmasının da önemli bir tehdit olması, merkezdeki yapının gelişmesini destek olmuştur. Bu tehditler, sınırlardaki savunma duvarlarını Çinliler açısından daimi surlar şekline getirmiştir. M.Ö. 221 senesinde Çinliler ilk defa imparatorluk olarak teşkilatlanmıştır (Huang, 2007: 21-25). Bozkır milletleri Çin’e hücum edemeyecek kadar bölünmüşdür, politik açıdan yeni toprakları fethedemeyecek veya fethetseler de kontrol edemeyecek kadar teşkilatsız kalmışlardır fakat Hun İmparatoru Mete birbirleri ile iyi geçinmeyen göçebe kavimlerin üstünde daha önce görülmemiş bir birleşme baskısı oluşturma gayretinde başarılı olmuş ve ardından durum tamamıyla değişmiştir (M.Ö. 209’lar). (Lovell, 2008: 69).

Devamlı olarak Hunlara karşı savunmada olan Çinlilerinse, İmparator Wu devrinde Hunlara karşı sistematik bir saldırı gerçekleştirmiştir. Bunların neticesinde, kısa bir müddet sonra Kansu ve Ordos vb. çok mühim iki bölgeyi yeniden almışlardır. İmparatorun bunun ardından amacı Hunluların kontrolünde ki batı bölgelerindeki küçük kent devletleri biçiminde örgütlenen devletler olmuştur. Buralar, İpek Yolu ticaretini besleyen yolun denetim altına alınması açısından stratejik önemdedir. Hunlar, batı sınırlarında bir Hun güç bloku oluşturmakla beraber, Qiang Kabilesiyle Hunlar arasında

Çin'e karşı tehlikeli bir birleşimin oluşmasına yol açmıştır. Bu politik kaos devam ederken İmparator Wu, elçisi ve komutanı Zhang Qian'ı (Chang Chien) M.Ö. 139 yılında, söz konusu ittifakı bozmak için batıya göndermiştir fakat daha evvel Hunların komşusu olan ve Hunlarca Amu Derya ve Bactria'ya sürül müş olan Qiang Kabilesi veya Yüeh Chih Devleti , yeniden doğuya dönerek Hunlar ile uğraşmayı göze alamadıkları için söz konusu teklifi geri çevirmiştir. Elçi Zhang Qian'ın (Chang Chien) misyonu diplomatik bakımdan başarı elde etmese de batı bölgelerine ilişkin getirdiği bilgiler Çin'in, Hun ve Orta Asya siyasetini tespit etmesine önemli katkıda bulunmuştur (Onat, 2012: 3). Bu bilgilerle birlikte Çin'in batı ile ilgili fikri tamamıyla değişmiştir. Çin'in batıya ilişkin bilgileri, M.Ö. III. asra dayalı imgesel bir coğrafi eser olan "Dağlar ve Denizler Klasığı"yle "Han Hanedanlığı Tarihi" isimli kaynaktaki, batıların tuhafliklarıyla tehlikelerinden ibarettir. Bundan dolayı batıya yolculuk, onları korkutmaktadır. Batı ile alakalı fikirlerin değişmesi, Çin'in bir set yapması sebeptir. Bu düşünceler, dünyanın en önemli ticarî yollarından biri olan İpek Yolu'nun kurulmasını sağlamıştır. İpek Yolu'nun kullanmanın ana temasıysa Moğol ve Tibetli yağmacılardan korunmak üzere bir rota çizmektir ve bu sayede Orta Asya'dan kuzey Hindistan'a ve tersi yönde ilerler iken kıymetli kervanlarla tüccarları koru yarak onlardan gümrük vergisi almaktır (Lovell, 2008: 75-76).

Asya Hun Devleti'nin egemenliği altındaki İpek Yolu'nun öğrenilmesine dair çalışmalar, Çinlilerce gizli olarak sürdürülmüştür. Bu çerçevede Çin, kuzey komşusu Hunlarla ittifaka geçmek bahanesi ile yüz kişiden oluşan bir ekip yollamıştır. Bu ekip ağır koşullara karşın, sağladıkları pek çok bilgi ile Çin'e dönmüştür. Bunlar genel olarak bölge insanıyla ticaret yollarıyla ilgilidir. M.Ö. 2. asırda Çinliler, bu ticaret güzergâhının ne denli güvenli olduğunu ve böylece batıya ne tür ürünlerin gideceğini öğrenmek üzere bölgeye pek çok katile yollamıştır. Bunlar, ipeğin dışında başka ürünlerin Belh'e kadarki güzergahını öğrenmiştir (Kahya, 2002: 436). Tüm bu uğraşların neticesinde, ülkeler için büyük gelir kaynağı olan İpek Yolu, Xi-An ve Anxi'ye dek tek taraftan gelip bu noktada iki yöne ayrılmaktadır. Kuzeye giden kol, Buhara'nın ardından Amu-Derya Nehri'ni izleyerek Aral Gölü'nün güney yönünden, Karakalpakistan topraklarını geçip Hazar Denizi'nin kuzeyine varmaktadır. Hazar'ın kuzeyini bir yay şeklinde kuşatan tarihsel yol, bu noktadan Tiflis'e, buradan da Anadolu'ya doğru gitmektedir. Anxi'den güneye dek uzanan yolsa, Taklamakan'la Karakum çöllerinin arasındadır ve zengin tarım havzasının güneyinde ki meşhur ticari

merkezlerden olan Tun-Huang ve Hotan'la Yarkent, Kargalık, Kaşgar'a; buralardan da Peşaver, Kabil, Herat, Meşhed, Tahran ve Bağdat'a; ardından da Suriye'yle Anadolu'ya dek gitmektedir (Aksoy, 2009: 40-42).

Bu güzergâhta yalnızca ipek taşınmamıştır, iki taraflı olarak altın, fildişi, yeşim taşı, mercan, cam vb. ürünler de taşınmıştır. Ayrıca, bu güzergâhın en önemli ticari ürününü, Çin'de bolca imal edilen ipek ile ipekli kumaşlar teşkil etmektedir. Çin'de imal edilerek batı yönüne yollanan malzemeler arasında “ya da taşı, şarap, at, yün, madeni eşya, porselen, ziynet eşyası ve değerli madenler vb.” vardır. Bunların arasında Çin porselenleri de bulunmaktadır fakat bu güzergâh yalnızca pahalı ve zor bulunur ürünlerin sevk edilmesi için kullanılmamıştır, ayrıca Budizm'in Hindistan ile Çin'e yayılmasını da sağlamıştır (Lovell, 2008: 79).

Bu yolda konaklamak için yerler, “kervansaray” ismi verilen yapılar ile mümkün olmuştur. Genel olarak dikdörtgen şeklinde bir planla inşa edilen kervansaraylar; geniş orta mekânlı, etrafında insanlarla yük nakleden hayvanların dinlenebileceği ve tüm gereksinimlerin karşılanabileceği yapılardır. Kervansaraylar, sadece dinlenmek üzere kullanılmamıştır, ayrıca buralar ticari merkezler olarak fonksiyon görmektedir. İpek Yolu, bozkırdaki insanlara kervansaraylarda konaklamayla beraber yünle at vb. ticari ürünlerin pazarlanmasını sağlamıştır. Ayrıca, buradan alınan vergiler de önemlidir. Bozkır toplumları için lüks madde olan ipek ile din anlayışı, İpek Yolu sayesinde yerleşik hayatın kapılarını açmıştır (Kafesoğlu, 2002: 64).

Orta Asya ticaretinin gelişiminde, bozkır kavimlerine has hayat biçiminin önemli katkısı vardır. Bunun neticesi olarak, Orta Asya'daki aşılması zor yollar aşılmıştır, doğu-batı ticareti gelişmiştir. Bozkır kavimlerindeki bu hareketlilik, değişik dinlerin Orta Asya'ya yayılmasını sağlamıştır (İzgi, 2002: 464). Öte yandan bozkır ekonomisinde ticari faaliyetler, ekonomik hayatın en önemli öğelerinden biri haline gelmiştir. Bu da, devletlerarasındaki ilişkilerde kimi neticelere yol açmıştır. Bozkır toplumları, ticaretle ilgili önemli yolların kavşağında olmasından dolayı, konumlarının ortaya koyduğu bazı politik anlaşmazlıklardan çok ciddi şekilde etkilenmiştir, mesela Pers Kralı Darius'un hedeflerinden biri, Yunanistan'ı almaktır. Bundan dolayı Yunanistan'ın keresteyle buğday vb. lojistik gereksinimlerini karşılayan İskit ülkesiyle kurulan bağlantıyı kesmek üzere İskitlere saldırmıştır. Bu da, Perslerin İskitlere iktisadi sebeplerden dolayı saldırdığını göstermektedir (Durmuş, 2007:34). Ayrıca, ipek ile diğer

ürünleri almak için Çin'deki kentlerle düzenli olarak ticaret yapan ya da akınlar tertip eden bozkır toplulukları için, İpek Yolu'nun denetimini ele almak bir amaçtır (İnalçık, 2006: 332). Hunlardan başlayarak gelişimini izleyebildiğimiz İpek Yolu egemenliği fikri etrafında; genel olarak kuzey-güney doğrultusunda süren Hunlarla Çinlilerin mücadelesi, M.Ö. II. asrın sonlarında ani bir biçimde doğu-batı doğrultusunda gerçekleşmeye başlamıştır. Bunun ana nedeni Hun devletinin elindeki İpek Yolu'nun, Çinliler tarafından alınmak istenmesidir. Söz konusu mücadeleyle beraber, Hunlarla Çinliler arasındaki mücadelenin yalnızca yönü değil mahiyeti de değişim göstermiştir. Hun akınlarının karşısında daha önce sürekli olarak savunma yapan Çinliler, M.Ö. II. asrın sonuna doğru savunmayı bırakarak Hun devleti gibi saldırmaya başlamıştır (Koca, 2003: 149).

Göktürk devleti Sasaniler ile ittifak içindedir, Akhunları (Eftalitler) yıkarak İç Asya'daki kervan yoluna sahip olmuşlardır fakat Sasani hükümdarı Anuşirvan kendisinin payına düşen İpek Yolu güzergahının aynı sıra Göktürklerin egemen olduğu Maverâünnehir güzergahını da ele geçirmek istemiştir. Söz konusu mücadelenin neticesinde Sasani İmparatorluğu yok olmuştur. Bu sayede Göktürkler, İpek Yolu'nun güvenliğini temin ederek buranın hamisi haline gelmiştir. Göktürklerin İran'la Bizans gibi devletlere elçi göndererek ticaretin yönünü belirlemeye dönük diplomatik gayretleri bunun en önemli ispatıdır. Sonuç olarak politik sonuçlar ile beraber, kentleşmeye giden süreç boyunca da ticari faaliyetlerin önemli etkisi söz konusu olmuştur. Orta Asya'da ticaret yolu üstündeki yerleşimlerin gittikçe kent haline gelmesinde, ticari çalışmalar en önemli nedendir. Bu sayede ziraat ya da hayvancılık özelliği önde olan kimi yerleşim yerleri, yeni ögelerin gelmesi ile kalabalıklaşıp şehir olmuştur (İnalçık, 2006: 332).

2.4. Ziraat

Göçebelerle yerleşiklerin etkileşimleri, politik ve ekonomik gereksinimlere dayalı olarak barışa veya düşmanlığa dayalı olabilmektedir. Göçebe yaşam biçimi, yerleşik toplumunda olduğu gibi büyük miktar ve çeşitlerde yiyecek olanağı sunmaz. Bundan dolayı, göçebelik öteki ekonomilerle münasebet durumunda olunmasını gerektiren bir yapıdır çünkü yerleşiklikle göçebelik doğal ve beşeri muğlaklıklara açıktır. Bundan dolayı büyük bir nüfus a da yetmemektedir. Hayvanların salgına yakalanması, aşırı derecede çoğalması ya da akınların yol açacağı rahatsızlıklar yeni otlaklar bulmak üzere göçe ya da tarım toplumlarına saldırıya neden olacak neticelere

yol açabilir. Bunun örnekleri Asya bozkırındaki gibi Avrupa bozkırında da bulunmaktadır (Golden, 2002: 6-7). Çin'in tersine, Orta Asya yoğun tarımsal faaliyetleri yapmaya ve sert sosyal teşkilatlanmaya olanak vermemektedir. Bundan dolayı Çin toplumuyla derin bir anlayış farkı da ortaya çıkmıştır. Bunu, göçebe bozkırlılarla yerleşik Çinlileri birbirlerinden ayıran engellerin mevcudiyeti açık bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Bunlar bir açıdan, tarımsal toplumlar olan Çinlilerle hayvan besleyen bozkırlıların yaşamlarını devam ettirdiği coğrafi nitelikleri belirleyen sınır çizgileridir (Lovell, 2008: 33).

Orta Asya'nın önemli bir kısmını teşkil eden bozkırda, çölde ve dağlarda göçebe hayvancılık en önemli imalat biçimidir ve Orta Asya'daki ekonomik faaliyetler yalnızca göçebelere otlak mücadeleleri ile aşiret yaşamının gereklerinden ibaret değildir. Irmak havzalarındaki tarım faaliyetleri de ekonomik yapının bir parçasıdır. Göçer bozkır toplumları bir yandan hayvan beslemiştir, öte yandan kışın tüketilecekleri yiyecekleri sağlamak üzere tarım faaliyetleriyle ilgilenmiştir. Bu da yaşamın sürdürülmesi için gereklidir. Bu çerçevede "tarım" sözcüğünün Türkçe "tarıg"dan gelmiş olması, bozkır Türklerinin tarım ile olan ilgisini göstermektedir. Bunun akislerini, bozkıra has süslemelerdeki bitkisel motiflerin devamlı olarak kullanılmasından anlamak mümkündür (Kılıçkan, 2004: 31).

Eski Türk kavimleri, temel besin maddesi olan buğdayla arpayı çok miktarda yetiştirmiştir, bunun dışında arpa da atlar için temel besinlerdendir. Pirinçse, Çin hududuna yakın bölgelerde ekilmektedir. Pirinç üretilen kentlerin çevresine yerleşen Çin ticaret kolonileri bu faaliyeti özendirilmektedir. Bozkır toplumlarında tarımsal izleri en eski dönemlerden başlayarak izlemek olanaklıdır. Aşkabat yakınlarındaki Anav, Orta Asya'nın en eski kültürüdür. Anav'daki bulgulardan bozkır toplumunun M.Ö. IV. yüzyıldan M.Ö. I. yüzyıla dek olan süreçte yerleşikle ve ziraat ile ilgilenme türünden faaliyetleri ortaya koyan arkeolojik malzemeler de elde edilmiştir (Ögel, 1984: 20). Anav kültürüne has Namazgâh Tepe'deki kazı çalışmalarında M.Ö 2500'lü yıllara has dibeklere rastlanmıştır. Bu da göstermektedir ki bozkır kavimleri tarihin eski devirlerinde arpayla buğdayı dibekte öğüt erek unla ekmek yapmışlardır (Günay, 2006: 43).

M.Ö. II. asrın sonlarına dek, kuzey Çin'le daha kuzey yer alan bölgeler arasında hayat biçiminden kaynaklı farklılıklar çok değildir çünkü topraklar, yavaş yavaş

ekilebilen kumlu ovoid bozkır ve çöle dönüşmüştür. Bu döneme dek Çin'in sınırları, göçer ve savaşçı milletlere değil tırmıkla tarım yapan, hayvancılık ile geçimini sürdüren ve yerleşik kavimlere ev sahibi olan yerlerdir. M.Ö. I. asra kadarki devre ait Çin Seddi'nin etrafında bulunan arkeolojik bulgular, onların savaşçı olmadıklarını ortaya koymaktadır (Lovell, 2008: 33-39).

M.Ö. 1200-700 yıllarına Bronz Çağı'dır, bu dönemde Güney Rusya 'yla Çin'in birbirinden haberli bilinmektedir. Yine Karasuklulardan sonraki Tagar kültürü (hemen hemen M.Ö. 800-100 yılları) erken göçebe karakterdeki bir yapıya sahiptir. Altaylardaki meşhur Pazırık gömütleri erken göçebe için güzel bir örneği olmaktadır. Bu devir ayrıca demir çağının bölgede idrak edildiğini de göstermektedir (Golden, 2002: 32). Tüm bunlardan görüleceği gibi, M.Ö. I. asırda göçebelğe hayvancılığa dayalı hayat biçiminin gelişmesi, Çin üstündeki tarımsal ekonomiyi de etkilemiştir. Bunun en önemli örneği Hun devleti döneminde görülmüştür. Bozkır toplumlarının yayılma sahaları içindeki ve göçebelğe dayanan küçük ölçekte ziraat çalışmalarını devam ettirmeye elverişli Büyük Macaristan Ovası'nın tersine, Güney Rusya buğday tarımı na elverişli olan bir fiziksel yapı arz etmektedir (Durmuş, 2007: 68). İskit devleti, burada buğday tarımını çok iyi yapmıştır. Bunun neticesinde Güney Rusya buğday ambarı olmuştur. Yunanistan, buğday gereksinimini Karadeniz kolonileriyle Güney Rusya 'daki İskitlerden sağlamıştır. Pers Kralı Darius'un M.Ö. 513 senesinde İskitya üstüne yaptığı seferin en önemli nedeni de İskitlerle Yunanlılar arasındaki buğdayla kereste ticaretini engellemektir. Kimi tarihçilere göre Darius'un gayesi İskitya'yı değil, Yunanistan'ı ele geçirmektir. Bundan dolayı Yunanistan'ın ana buğday gereksinimini karşılayan İskitlerle bağlantısını yok etmek Darius için önemli bir amaç haline gelmiştir (Memiş, 2012: 18).

İskit devletinde, tarımsal faaliyetin önemli neticeler doğurduğunu ortaya koyması açısından, az önce bahsettiğimiz oldukça önemlidir. Bu da tarihsel hadiselerin mekan ve zaman bağlamında determinist bir ilişki içinde olduğunu ortaya koymaktadır. Buna ek olarak Herodotos'un ifade ettiğine göre İskit devleti, giysiler yapmak ve temizlik için kenevirden yararlanmış, kenevir yetiştiriciliği yapmışlardır. Hiung-nu (Hun) kabilelerine mensup olan kuzey kabileleri daha fazla hayvancılık yaparken güneydekilerse onlara göre daha az hayvancılık yapmıştır. Çinlilerin kaynaklarına göre Hun devleti, buğdayla darı ekip biçmiştir. Altay ve Sayan dağlarında hububat ziraatının M.Ö. III. Asırdan başlayarak yapıldığı arkeolojik bulgulara dayanılmak suretiyle

rahatlıkla ifade edilebilir. Çinlilere ait kaynaklarda aşırı soğuklardan dolayı bir yıl buğday üretilmediğinden ve Hun fasulyelerinden bahsedilmektedir. Tüm bu bilgiler de ortaya koymaktadır ki Hun devleti, tarımsal bir kültür oluşturacak kadar tarım faaliyetleriyle uğraşmıştır. M.Ö. II. asırdan başlayarak bozkır bölgelerini dolaşan Çinli gezginler, toplumun nehirlerin sularından küçük kanallar açarak sulamayla ziraat faaliyetlerinde epeyce ilerlediğini ve buralarda Çin'in görmediği farklı bitkilerle meyvelerin yetiştiğini belirtmektedir. Buna ek olarak buralardan alınan 20'den çok bitki türünü Çin'e götürmüşlerdir (Gömeç, 2012: 138-139).

Hun devleti, sonbahar aylarında atların semizlenerek kuvvetlendiği devirde "Tailin" denen mekânda toplantı yapıp insanlarla hayvanların sayılarını belirlemiştir çünkü sonbahar ayları akın vaktidir. Bu sayede ziraatçı toplumların hasatlarından faydalanırlardı. Bundan dolayı az sayıdaki tarım faaliyetlerine ilaveten söz konusu akınlardan sağlanan tarımsal ürünlerle devletin gereksinimi olan gıdalar karşılanmıştır. Bundan da anlaşılacağı gibi, Çin'e akınların ana sebebi yiyecektir. Hun devleti, yiyecek gereksinimi akınlar ile Çin'den giderecek veya batının bereketli arazilerine gözlerini dikeceklerdi. Bundan dolayı yaşamak üzere egemen olma anlayışının Hunlar devrinde hâkim olduğu ifade edilebilir. Bunu uygulamak üzere, kalabalık nüfus u bulunan Çin'e karşı canlı bir askeri yapının bulunması lazımdır. Bundan dolayı ekonomik hayat at önemli bir yere sahiptir. Bunun için bozkırlılar at yemi şeklinde kullanmak üzere bol miktarda arpa üretilmektedir (Ögel, 2001: 72-89).

Avrupa Hunları, egemen oldukları yerlerde ziraatla ilgilenen köylüler le şehirliler sayesinde tarımsal gereksinimlerini karşılamıştır. Göktürkler devletinde tüm ailelerin ektiği, biçtiği ve suladığı arazileri bulunmaktadır. Kapgan Kağan'ın Çin'le M.S. 696 yılında gerçekleştirdiği antlaşmanın bir maddesi, Çin'in Göktürlere 3 bin ziraat aletiyle 40 bin ölçek tohumluk hububat vermesi maddesini taşımaktaydı (Ahmetbeyoğlu, 2005: 3). Tohumlarla ziraat araçlarını vermek yoluyla Çin, yitireceği tarım ürün lerini de koruyordu fakat Göktürk devletinin tam olarak yerleşik yaşama geçemediği ve çoban göçebe yaşamını aktif olarak yaşadığı ifade edilebilir. Ayrıca, tarımın hayvancılığın önüne geçecek bir seviyeye varmadığı Göktürklerde biraz sulu ve kuru tarımın yapıldığı bilinmektedir. Göktürkler batıya ilerledikçe, bilhassa bahçe tarımı ile alakalı sahalarda, Batı Türkistan 'ın gelişmiş zirai tekniklerinden yararlanmayı bilmiştir. Göktürkler, ziraati daha fazla Soğdaklar eli ile yapmıştı. Bundan dolayı Soğdaklar kışlak olabilecek yerlere yerleştirilmişti (Divitçioğlu, 2000: 251).

Orhun, Selenga ve Tola nehirlerinin yer aldığı yerler Uygurların anayurdudur. Çinlilerin kaynakları hayvancılık bakımından elverişli olan bu bölgenin çok soğuk ve bataklık olduğunu belirtmektedir. Bunun dışında sıkça meydana gelen soğuklar hayvanlara ciddi zararlar vermiştir. Hayvancılıkla ayakta duran Uygurların ekonomisindeki dönüm noktası , onların M.S. 840 tarihinde Beşbalıç'a ve Turfan'a göç etmesidir. Burası, Tanrı dağlarının kuzey ve güney eteklerinden akan sular la ziraata elverişli hale gelmiştir fakat Çungarya ve Taklamakan Çölü arasında ki bölge, yazın çöl ikliminin tesiri altındadır. Bunu engellemek üzere sulama kanallarıyla yeraltı suları kullanılmıştır; Uygurlar , büyük ticari yolların Turfan'dan geçmesinden dolayı, ticaretle ilgili faaliyetlerden de faydalanma olanağı bulmuştur. Bunların etkisi ile, tarımsal bir toplum olan Çinin Uygurları tarımsal faaliyetlerde bulunmaya yönlendirdiği düşünülebilir fakat Uygur toplumunda tarımın destek olacağı bir iktisadi faaliyet olmanın dışına çıkmadığını belirtmek yanlış değildir (Ögel, 2001: 172-173).

Uygurlar devrinde oymaklar, soyluluklarına göre arazileri bölü şmüştür ve işlemişlerdir. Bu devirde tımar veya yurtluğa benzer uygulamalar ile obaların, Karluk ve Basmlil boylarının arasında bölünmesi , toprakların işlenmesine verilen önemi ortaya koymaktadır. Buna ek olarak şehzadelerle beylere verilen büyük toprak parçaları da bulunmaktadır. Bunların özellikleri çerçevesinde Uygurların beyleri yatırım yaparak imalat faaliyetleri yapmıştır. Meşhur Uygur Kağanı Börü Kun 'un (Moyun Çor) M.S. 750 senesinde "Sekiz Selenge, Orkun ve Togla vb." ırmaklarda tarlasının bulunduğu ve buraları ektiği bilinmektedir fakat sulama kanallarıyla ve yer altı sularıyla doğa koşullarıyla baş edilmeye başlandıysa da Uygur arazilerinin büyük bir bölümü otlaklardan müteşekkildir. Tarım için elverişli topraklardaysa buğday ve darı vb. ürünler ekilmiştir. Tarihsel kaynaklara göre buğday ve darıyla beraber arpayla fasulye ekimi de yapılmıştır. Irmak vadilerindekilerse daha ziyade sebze ve meyvecilik ile uğraşmıştır (Gömeç, 2012: 140).

Hun dönemiyle Uygur dönemi arasındaki ekonomik eğilimler değişmiştir. Tarihsel vesikalara göre 4000 kişiden oluşan Hunların, ordularına her gün 20 sığır, 200 koyun ve 2900 kg tahıl verilmesi, etin Hunlarda ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Çinli gezgin Wang Ye-te'ye, yoksul Uygurların daha ziyade et yemeği seçtiklerini yazmıştır. Görüldüğü gibi Maniheizm'le beraber hayvancılık gerilemiştir, tarımsa gelişmiştir. Tarım, Maniheizm öncesinde de bulunuyordu ama Maniheizm'le beraber, bilhassa kentlerde tesiri daha fazla olmuştur. Mesela Karabalsagun şehrinde

ziraat yaygın bir biçimde yapılmıştır. Arkeolojik araştırmalarda değirmen taşlarının, harman tokmaklarının ve sulamanın yapıldığıyla ilgili kanıtlar bulunmuştur (Taşağıl, 2002: 222). Kısacası, eski Türklerde toplumun karnını doyumaması savaş gelirleriyle hayvancılık ile sınırlı olmamıştır çünkü savaşta elde edilen ganimetlerin alınmadığı dönemler olduğu gibi, hayvanların öldüğü durumlara da rastlanmıştır. Nitekim Börü Tonga (Mo-tun) Yabgudan'ın ardından Türklerle Çinlilerin savaşlarının sayısı artınca çiftçilik yapmak durumunda kaldıkları Çinlilerin kaynaklarında yer almaktadır. Yani bozkırdaki hareketli yapıyı beslemek üzere tarım karakterli bir baskın ekonominin yanı sıra, tarım için uygun topraklarda, devrin koşullarına uygun olarak tarım faaliyetleri yapılmıştır. Ziraat yalnızca insanların değil bilhassa atların bakımı için de gereklidir fakat Türk kavimlerinde ziraat genel olarak gereksinim ölçüsünde yapılmıştır, biriktirmeyle ticarete dönük değildir. Ayrıca, Çinlilerin elçisi Uygur bölgesini ziyaret ettiğinde “Ovadan geçen bir nehrin mecrasının değiştirildiğini ve açılan kanallar ile bahçeler ile tarlaların sulandığını” görmüştür. Burada bol miktarda üretilen kavunla karpuz Çin'e buralardan gitmiştir. Çinliler karpuzla bugün de “hami kavunu” demektedir. Kazılar esnasında rastlanan kavunla karpuz çekirdeği, bunu ispatlamaktadır. Turfan Ovası, üzüm bağlarıyla meşhurdur, Çinlilere üzüm teveği Turfan'dan gitmiştir (Ögel, 1988: 203).

Orta Asya tarıma elverişli olmadığından tarım sadece dağlarda başlayıp çöllerde biten nehir kıyısındaki verimli sahalarda yapılabilmektedir. Buraların yeterli olmadığı durumlardaysa, söz konusu gereksinimler su kanalları açılarak giderilmiştir. Fergana kanalı, Çalışman Nehri'nden beslenen Kudırge Kurganı dolaylarındaki su kanalları ve Baykal Gölü'nün kenarlarındaki kanallar, bunu göstermektedir, ayrıca su kanallarının bulunması yalnızca Fergana gibi büyük tarımsal bölgelerde değil, Altayların ıssız ovalarında da bulunabilmektedir. Göktürklerle Hun dönemine has bu tip kanallar, kayalar yarıp yapılmaktadır (Kahya, 2002: 430).

Tötö Irmağındaki kanal ve buraya yakın Ak-tura Kanalı Altaylarda tarım yapıldığının işaretleri arasındadır. Arkeologlar tarafından Göktürk devrine ait ve “Tötö” denen 10 km uzunluğundaki sulama kanalı, bu dönemin tarımsal faaliyetlerine ilişkin bilgi vermesi açısından önem arz etmektedir. Tötö kanalları, işlenmesi çok zor olan bir kayalık arazide yer almaktadır. Söz konusu kanallarla iki vadinin birleştiği bilinmektedir. İleri seviye matematik bilgisine dayalı bir su aktarma şebekesi söz konusu kanala bağlıdır. 1935 senesinde Ruslar kanalı tamir ettikten sonra kullanmıştır.

Söz konusu kanalın mevcudiyeti M.Ö. I. asırda bölgede tarımın önemli bir ekonomik faaliyet olduğunu ortaya koyması açısından önem arz etmektedir. Rus arkeologlara göre M.Ö. I. asırda kanalın yer aldığı alanda, farklı bitki ve hububatlar yetiştirilmiştir (Tunç, 1980: 57-58).

3. BÖLÜM: BOZKIR KAVİMLERİNDE BİLİMSEL VE DÜŞÜNSEL HAYAT

3.1. Bilim ve Sağlık

Eski Türkler kavimlerinde tıpla ilgilenenler “böğü (hekim, bilgili)” (Caferoğlu, 1993: 33) “otacı (doktor)” ve “emçi (büyücü hekim)” (Kaşgarlı Mahmud, 2007: 255,363) isimleri ile anılmıştır. Şamanlarla kamların da hekimlik yaptığı bilinmektedir. Bundan dolayı bozkır toplumlarında, başta tıpla alakalı faaliyetler dinin etkisiyle biçimlenmiştir. Bu çerçevede büyüyle hastalıklar için Şamanlar, koruyucu olarak görülmüştür. Bir inanca göre, Şamanlar halk arasında cinlerin karşısındaki yüce kişilerdir. Bundan dolayı, cinler ve hastalıklar ile olduğu kadar kara büyü ile de savaşımlardır. Şamanizm’in kimi türlerinde ki savaşıcı unsurlar insanlığın hakiki düşmanı olan cinlere karşı savaşıma ihtiyacının bir neticesi olarak belirmiştir. Genel bir değerlendirmeye gidildiğinde; Şaman’ın ölüm , hastalık, kısırlık ve talihsizliğe karşı sağlıkla doğurganlığı savunduğu ifade edilebilir (Eliade, 2003: 27).

Eski Türkler kavimlerindeki tıp ile alakalı ilk bilgiler daha ziyade toplumsal hekimlik biçimindedir. Toplumun inançlarıyla gelenekleri sağlıkla ilgili işlerin biçimlenmesinde önemlidir. Uygurlarda halk hekimliği yaygındır. Tıp geleneğine göre Türkler arasında Uygurların imtiyazlı bir yerinin bulunmasında, Çin’le Hint medeniyetlerindeki tıp bilgisinden de tercüme yapılarak faydalanmalarının önemli katkısı vardır. Uygurlarda farklı rahatsızlıkların ne şekilde iyileştirileceğiyle ilgili bir tıp kitabı vardır, bunun dışında bu kitabın haricinde başka tıp metinlerinde tedavi, ilaçları kullanma biçimi, kullanma yerleri ve miktarlarına ilişkin bilgiler bulunmaktadır (Kahya, 2002: 449-450). Uygurların döneminde, dinle hekimlik gibi meslekler birbirlerinden tamamıyla farklılaşmıştır. Ülke içerisindeki hekimlerin bağlı bulunduğu başhekime “hekimbaşı” ya da “tabiplerin prensi” anlamındaki “otacı iliği” denmiştir. Kırıklara ve çıkıkçılarsa “kırık bağlayıcı” anlamındaki “sınuk bağlağucu” denmiştir. Ek olarak atasagunla ve otacı büyük saray hekimleridir (Ögel, 1988: 655).

İlaçların “im/em, ot” (Kaşgarlı Mahmud, 2007: 255, 363) vb. adlar ile anıldığı Eski Türk kavimlerinde genellikle cerrahi müdahaleler tercih edilmediğinden ilaçla tedavi önemli görülmüştür. Bitkilerin kutsallığıyla ilgili düşünce de gelişmiştir. Böylece oldukça fazla bitkisel ilaçlar üretilmiş, bunların isimleri eski sözlüklerde yer almıştır. Eskiden kaleme alınan bu sözlüklerdeki “usbad, issiz, qarba” (Caferoğlu, 1993:

174,66,111) gibi ilaçların yerlerine kullanılan kimi bitkilerle beraber; kara buğdaygillerden yapraklarla sapları tedavi eden bir ilaç olarak kullanılan “ışgun” kökleri karın ağrılarına iyi gelen “eğir” nazar ve kem gözlerden sakınmak üzere kullanılan “egit” beyaz çöpleme bitkisinden yapılan ve ularları tedavi eden bir merhem olan “kēküş” (Kaşgarlı Mahmud, 2007: 283-301) de bitkiler kullanılarak yapılan ilaçlara örnektir. Uygurlar her ne kadar bitkisel ilaçları kullanmışlarsa da bunların yanında kimi hayvansal maddeleri de ilaç gibi kullanmışlardır. Bu manada kimi hayvanların beyinleriyle yumurtalarının yanı sıra sütle yapılan maddelerle bal önemli görül müştür (Kahya, 2002: 451).

3.2. Takvim

Bozkır toplumlarının yaylaklardan kışlaklara, kışlaklardan yaylaklara yaptığı göçte; insan, tabiat ve hayvanlar ile yaptıkları mücadele on ların zamanla ilgili algılarının oluşmasının sebebi olarak görülebil mektedir. Ayrıca, savaştan önce ve sonra askerlerin sayısının belirlenmesiyle yaylaklarla kışlaklar arasındaki gidiş gelişlerde hayvanların sayısının tespit edilmesi için gerçekleştirilen toplumsal, politik ve ekonomik toplantılar da zaman algısının oluşmasında ana etkenlerden biri haline gelmiştir (Durmuş, 2004: 1)

Eski Türk kavimlerinin zamanı da meşgale ve inanışlarından dolayı hayvanlar ile ilgili bir sisteme bağlamamış olması, onların göçebe yaşama karşılık gelen bir dönem içindeki fikir tarzına bağlı olmalarından kaynaklanmaktadır. Yani onlarda “zaman” kavramı, göçebe yaşam biçiminin gerekliliklerini yerine getirme çalışmalarına uygun bir yapı çerçevesinde gelişmiştir. Bu bağlamda ekonomik yapı ile endirekt bir bağlantısı olan On İki Hayvanlı Türk Takvimi, zamanın tespitinde ana vasıtalarından biri haline gelmiştir. On İki Hayvanlı Türk Takvimi’nde, on iki sene karşılık gelen dönem “çağ”dır. On iki yıl, on iki değişik hayvanın ismiyle ifade edilmektedir. Bu senelerin isimleri şöyledir: “Tavuk, At (Yund), TavÇan, Öküz, İt, Domuz (Tonguz), Maymun, Yılan (Yund), Sıçan (Ud), Pars, Koyun (Koy) ve Timsah” Kaşgarlı Mahmut’a göre senelere verilecek hayvan adları, bir yarışta İli Irmağı’nı geçen ilk on iki hayvanın adları verilerek düzenlenmiştir (Baykara, 1999: 10-40).

Eski Türk kavimleri zamanı, meşgaleleri ve inançlarından dolayı hayvanlar ile bağ kurarak tanzim etmiştir. Bozkır toplumlarının, her seneden ayrı bir beklentisi vardır çünkü bu senelerin kendine has nitelikleri vardır. Bunların birçoğu ekonomik yapıyla

alakalıdır. Senelerin ekonomik bakımdan ne şekilde geçeceği, bolluğun, kıtlığın, savaşın, kuraklığın ve yağışın olup olmayacağı senelere ismini veren hayvanlarla belirtilmiştir. Mesela Tavuk senesinde yiyecekler çoktur. Yılan senesinde yağmur yağmakta, bolluk olmaktadır. Domuz senesindeyse kar ve soğuk çoktur. Türkler, yaşamı doğmakla ölmek arasında bir periyot şeklinde gören bozkır toplumlarının, sınırlı vakti bir plan çerçevesinde yaşama ülküsünden doğan vakit ve takvim algısının ölüm ötesi yaşam fikri ve devam ettirilen ekonomik faaliyetler etrafında biçimlendiğini ortaya koymaktadır (Durmuş, 2004:2-5).

3.3. Edebiyat

Eski Türk kavimleriyle ilgili ilk yazılı vesikalar XVIII. asrın başından itibaren ortaya çıkmıştır. Kalıntılar arasında ilk belirlenenlerse Yenisey Yazıtları olmuştur . Türk lere ait yazıtları ilk kez bilim dünyasına tanıtan kişi Yohann von Strahlenberg'dir. Yazıtların Almanca çevirisini Georg von der Gabelentz gerçekleştirmiştir. Thomsen 1893 yılında bu yazıları çözümlyerek önce “Tengri, Türk, Kül Tegin ” sözcüklerini okuyabilmiş ve Bullettin de l' Akademie Royale des Sciences et des Lettres de Danemark da metnin anahtarını yayımlamıştır (Orkun, 2011: 18-19).

Türklerin runik yazısındaki kimi seslerin eski damgalardan alındığı anlaşılmaktadır çünkü hayvanların derisi, taş ya da sert nesnelere üstüne ancak düz , doğru ve keskin çizgilerden müteşekkil işaretler çizebilmektedir. Türklerin runik yazısı da genel olarak düz, doğru ve keskin çizgilerden oluşur. VII. asra ait Yenisey Yazıtlarındaki harflerin sayısı 160 dolayındadır. VIII. asrın ilk yarısı içerisinde dikilmiş olan Göktürk Yazıtlarındaki harflerin sayısıysa 38'e düşmüştür . 38 sesin 4'ü sesli harftir (Koca, 2003: 209).

Türklerin alfabelerini ne zaman oluşturduğuna ilişkin farklı fikirler bulunmaktadır, en eski yazının ne zaman bulunduğu da merakı celbetmektedir. 1900'lü senelerde gerçekleştirilen çalışmaların neticesinde farklı yerlerde yazılı vesikalara tesadüf edilmiştir. Bunlar, M.Ö VI.-V. asra ait vesikalardır. Bu da Türklerin alfabelerinin V. yüzyılda yaratıldığı fikrini destekler niteliktedir. Yüzyılda araştırılmaları neticesinde sayısı artan vesikaların kopyaları yapılmıştır ve yayımlanmıştır. Bilim adamları, bunların yazılarının çözülmesi meselesi ile uğraşmıştır. Araştırmacılar arasında Danimarkalı bilim insanı Thomsen önemli katkılarda bulunmuştur. Fotoğrafları çekilen ve kopyaları yapılan kitabelerin iki dilli olması da

sorunun çözümlenmesini kolaylaştırmıştır. Thomsen 1893 senesinde ürettiği sistemin verdiği kolaylık ile yazıları okuyabilmiştir ve onların Türk diline ait olduğunu tespit etmiştir (Durmuş, 1997b: 87-100).

Göçer Türklerin tarihine ilişkin en önemli bilgileri kurganlarla mezarlıklardan öğrenmekteyiz. Bunun nedeni Türklerin ölümlerini eşyalarıyla beraber gömmesidir. Ölümden sonraki hayata ve inanç tarihinin aydınlatılmasına katkı vermiştir. Arslanova tarafından başlatılmış olan kimi çalışmaların neticesinde bulunan mezarların Sakalara ait olduğu tespit edilmiştir. Bu mezarlıklardan elde edilen kalıntıların üstünde yazılar vardır. Bunların Türk'lere ait bir alfabe olduğuna inanılmaktadır. 1970 senesinde İli'deki dağ eteklerinde bulunan Esik kentinin çevresinde Saka dönemine ait (M.Ö. VI-V.) K. A. Akışev'in başkanlığında bir mezar kazılmıştır. Mezarın içerisinden altın ile sarılan askerin cesedi, tolgası altın saplı kılıcıyla bıçağı, farklı kap kacaklar ve üstündeki runik yazı ile yazılı bir metin bulunan gümüş bir kâse bulunmuştur. Eski Türk dilinde yazılan bu yazı: “aga, sana açug!, bez çök’, bukun içre (ri) açug i.”dir, bu yazının günümüz dilindeki hali de “Ağabey, sana (bu) ocak! Yabancı (yabancı insan), dizini bük! Halkın yiyeceği (çok olsun)!”dur. Ele geçen gümüş kâsenin üstünde yazılanlardan da anlaşıldığı üzere ölümden sonraki hayattan da söz edilmiştir. Bunlar göçebe Türk kavimlerine ilişkin bilgi vermektedir. Geniş coğrafyaya yayılmasına karşın mezarlardan çıkan kalıntılar üstündeki işaretler bilgi elde etmemize yardım etmektedir (Amanjolo, 2006: 61-62).

Orta Asya Türkleri arasında en çok bilineni Göktürk devletidir. “Türk” ismini ilk kullanan devlettir, Göktürk devletinin kurucusu Aşina soyundan Bumin Kağan'dır. Avarların hâkimiyetinde yaşar iken Bumin Kağan'ın liderliğinde ayaklanıp başkent Ötüken'de devletlerini kurmuştur. Bumin Kağan, kardeşi İstemi Yabgu'yla birlikte devletin yönetimini üstüne almıştır. Zamanla Orta Asya'daki en geniş sınırlarına ulaşmıştır. Bu göz alıcı devir çok fazla devam etmemiş, devlet zamanla Mani dinini kabul etmek ve kuvvetsiz düşmek suretiyle ikiye bölünmüştür. Çin egemenliği altında uzun seneler yaşamalarının ardından İltiş Kağan liderliğinde tekrardan ayaklanmışlardır. Göktürk devleti Türklerin tarihindeki en önemli eserlerden biri olan ve Göktürk alfabesiyle yazılan Göktürk Yazıtlarını yazmıştır. Yazıtlarda Göktürklerin kuruluşu şu cümleler ile ifade edilmektedir:

“Yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldıktan sonra, ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış. İnsanoğlunun üzerine atalarım Bumın Kağan ve İstemi Kağan oturmuş ; oturduktan sonra Türk milletinin ülkesini , töresini idare etmiş , düzenlemiş , dört taraf hep düşman imiş . Asker sevk edip dört taraftaki halkı hep itaat altına almış, tabi etmiş. Başlılara baş eğdirmiş , dizlilere diz çöktürmüştü . Doğuda Kadırkan-Yış’ a kadar, batıda Temir Kapı’ ya kadar milletini yerleştirmiş . İkisinin arasında pek teşkilatlı Göktürkler böylece oturur imiş. Bilge Kağan, yiğit kağan imiş. Bakanları da yine bilge ve yiğitmiş şüphesiz . Begleri de, milleti de yine doğru imiş . Onun için ülkeyi böylece tutmuş , ülkeyi tutup töreyi düzenlemiş . Kendisi daha sonra ölmüş .” (Gömeç, 1997: 11).

Bu ifadeler, Türk devletinin kurulması, gelişmesi ve töresine ilişkin bilgi vermektedir. Yazılı vesikaların tarihsel hadiseleri aydınlatma konusundaki tesiri dikkate alınmayacak durumdadır. Bundan dolayı söz konusu vesikaların ortaya çıkması, anlamlandırılması oldukça fazla önem arz etmektedir. Göçer özelliklere sahip olan Türk milletinin farklı coğrafi bölgelere yayılması, Türklere ilişkin bilgi olarak bağlantılar kurabilmemizi güçleştirmektedir. Mezarlardan çıkan kalıntılar, yazılı belgelerin çözümlenmesi Türk tarihi ne ilişkin kalıcı bilgilere sahip olmamızı temin etmektedir. Okunuşundan bu güne daha kökeni bilim âlemi tarafından çözümlenemeyen ama Türk dil biliminde oldukça fazla önemi bulunan Yenisey-Orhun alfabesi, hemen hemen V. yüzyıldan 9. yüzyıla dek Yenisey Kırgızlarıyla Tukiyu Türkleri nce kullanılmıştır. Özellikle, Hun Türklerin in olduğu söylenen söz konusu harflere ilişkin günümüzde net bir düşünce elde etmemize yardımcı bulunabilecek hiçbir belgeye rastlamak mümkün değildir. Hatta bu harflerin de hangi yüzyıldan başlayarak kesin olarak Türkler tarafından tercih edildiği, tam olarak belirlenmemiştir (Caferoğlu, 2015: 89-90). Buna karşın en mühim bilgileri farklı dönemlerde Türk Devletleri yle komşuluk ilişkisi kurmuş, politik, ticari farklı ilişkilere girmiş olan Çinlilerden öğrenmek olasıdır. Politik manada gerçekleştirilen yazışmalar alfabenin kökenine ilişkin farklı bilgiler verir. Orhun Yazıtlarını ilk defa çözümlleyen kişi olan Wilhelm Thomsen, Moğolistan’daki “Eski Türkçe Kitabeler” isimli yazısında abidelere ilişkin şunları söylemiştir:

“En eski zamanlardan seri Türk namı altında toptan zikrettiğimiz büyük kavim Orta Asya’nın geniş sahalarına yayılmış bulunuyordu . Ve bu pek engin ülke içerisinde birbirleriyle pek hafif ve pek çok değişen rabitalarla bağlı bir yığın müteferrik kabileler halinde, bilhassa göçebe olarak yaşıyordu. (Türkçede Türk , Yakut “türük” şeklinde olup aslında şüphesiz “güç , kuvvet” manasına gelen ve galiba ilk önce kabilelerden birine

veya daha ziyade bir hükümdar nesline verilmiş olan) bu Türk isminin hâkim olduğu kavim hakkında ilk defa olarak ancak miladın altıncı asrı ortalarında haber alabiliyoruz.” (Tekinoğlu, 2016: 228).

“Yenisey Yazıtları” olarak isimlendirilen ve Göktürk alfabesi yle yazılan eserlerin çevresinde, son dönemlerde kazılar yapılmıştır ve bazı eserler gün yüzüne çıkarılmıştır. Bu eserlere “Yenisey Yazıtları” adı verilmişse de bu eserlerin önemli bir kısmı, güneyde Tuva bölgesi , Kırgız kültür çevresine ait olmaktan çok, Göktürklerin etkisi altındaki bir kesimdedir. Talas Nehri'nin kıyı bölgelerinde Göktürk yazısıyla yazılan yazıtların da bulunmuş olması, buraların Göktürk egemenliğinde bulunduğunu göstermektedir (Ögel, 1984: 197-198). Abideler, oldukça önemli eserlerdir ve abidelerin muhtevalarına bakıldığında tümünün de kendisinden sonraki kuşaklara öğüt verir iken içinde bulunulan dönemin toplumuna da bilgi verdiği gözlemlenmektedir. Türklerin tarihinin bugüne kalan ve bilgi veren önemli abideleri Köl Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk abideleridir. Bunların bir tarafı Çin diliyle öteki tarafı Türkçe yazılmıştır. Orhun Abidelerindeki Göktürk yazısı 40 sestene oluşmaktadır. Söz konusu 40 sestene ikisi, Tonyukuk abidesinde her ikisi de bir kez kullanılan iki hece işaretlidir “aş” ve “baş” değerlerindedir. Söz konusu iki işaret çıkarılırsa, kalan 38 harften 4'ü seslidir. Göktürk yazısının sesliler haricindeki harflerinden 20'si 10 sessizin (b,d,g,k,l,n,r,s,t,ş sessizleri) art (kalm) ve ön (ince) sessiz kelimelerin yazımında tercih edilen çifte işaretlerdir (Gülensoy , 1989: 6).

Kül Tigin, Çince “Que Tigin” şeklinde yazılmaktadır. Kül Tigin Abidesi kireç taşıyla mermerden inşa edilmiş 4 taraflı, tek parça halinde büyük bir taştır . Bu taş, 3.75 m yüksekliktedir. Kül Tigin Abidesi'nin doğu ve batı tarafları aşağıya doğru 1.32 m, yukarıya doğru 1.22 m'dir. Kuzey ve güney taraflarının eniyse 46'yla 44 cm'dir. Abidenin batı tarafı Çince, geri kalan 3 tarafı Türk runik alfabesi yle yazılmıştır. Doğu tarafında 40, kuzey ve güney taraflarındaysa 13'er satır vardır. Abidenin batı tarafındaki Çince metne göre abide, 1 Ağustos 732'de yapılmıştır fakat abidenin Türkçe bölümlerinde ki tarihe 21 Ağustos 732'dir. Kül Tigin Abidesi, Koşo-Çaydam bölgesindeki ve daha önce depo müze olan, ardından çağdaş bir müze ye dönüştürülen “Koşo-Çaydam Müzesi”ne taşınmıştır ve korunmaya başlanmıştır. Bilge Kağan'ın Çinlilerin kaynaklarındaki ismi “Türkçe bilge ” kelime grubunun Çin dilindeki hali olan “Piqie”dir. Oğlu Tengri Kağan tarafından yaptırılan Bilge Kağan Abidesi, Kül Tegin Abidesi'nden biraz daha yüksektir ve abidenin doğu tarafında 41, kuzey ve güney

tarafında 15'er satır vardır. Daha önce 3 parça olan kırılmış bir halde bulunan abide, Türkiye Cumhuriyeti Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi, yani Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı'yla Moğolistan Aydınlanma Bakanlığınca beraber devam ettirilen Moğolistan'daki "Türk Anıtları Projesi"nin 2001 senesindeki faaliyetleri neticesinde, Koşo-Çaydam yöresinde kurulan depo müzeye nakledilmiştir (Aydın, 2018: 76-108).

2 farklı taştan oluşan Tonyukuk Abidesi, 725-726'lı yıllarda hayata gözlerini yuman meşhur Türk devlet adamı Tonyukuk tarafından yaptırılmıştır. Daha büyük olan birinci taşta 35, ikincisinde 27 satır bulunmaktadır. Bu yazıtta yazılar yukarıdan aşağı doğru kaleme alınmıştır ama öteki 2'sinin tersine satırlar soldan sağa doğru tanzim edilmiştir. Moğolistan'ın Ulanbatar kentinin doğu tarafındaki Nalayh'tadır. Orhun'dan 450-500 km uzakta kalmaktadır. Bu abideden de Radloff tarafından ismi geçen yazıtta ilk kez söz edilmiştir (Gömeç, 2012: 146).

Kültigin'in mezarının başında ayakta el ele tutuşan 2 heykel vardır. Bu heykelin benzerlerine Bilge Kağan'ın mezarının üzerinde de rastlanmaktadır fakat buradaki semboller oturur vaziyettedir. Buna ek olarak başka mezarlarda da aynı biçimdeki heykellere tesadüf edilmektedir. Bunların kimisi hayvan heykellerinden oluşmaktadır. Bilge Kağan'ın mezarının taşında damga bulunmaktadır, damgada yer alan resim geyiğe benzer. Göktürklerin efsanelerine göre geyik, atadır (Kahya, 2002: 432).

Genel olarak devletin yönetimi, savaşlara ilişkin bilgi veren ve sonraki kuşaklara öğütlerde bulunan söz konusu abideler, Türklerin tarihinde alfabenin menşesine ilişkin çok önemli bilgiler verir. Göktürkler tarafından ulusal bir devlet yazı sistemi şekline getirilen Orhun Abideleri, alfabe işaretleri, kökeni bakımından Türkçenin VII-VIII. asırlarda, edebi bir karaktere sahip olduğunu göstermektedir. Yenisey'deki balballarda kullanılan semboller, kısa bir zaman içinde, kısaltılmıştır. Bundan dolayı Göktürkçede bulunan 8 sesli, sadece 4 farklı işaret ile gösterilmiştir, hece bakımından birbirlerine yakın olan sesler birleştirilmiştir. Göktürkçede bulunan konsonların karşılığı olarak Orhun alfabesindeki, bu kadar fazla işaretin bulunması, dilin gelişmiş olduğunu göstermektedir. Göktürklerin yazısında da aynı düzen ve mükemmeliyeti görmek mümkündür. Göktürkçe deki konson sisteminde kimi grafik özelliklere rastlamak mümkündür. Bunu, yazım geleneğiyle açıklamak olasıdır. Bunların arasında dikkati çeken -ı'nın ardından ince -n harcinin kullanılmasıdır. "Ms: sabımın, ağın, konayın"

Aynı düzen kalın -s'yle ince -s'nin kıyaslanmasında da dikkati çekmektedir: “Ms: ağısı, batsık, bolsar sıdı” (Caferoğlu, 2015: 101-103).

Orhun Yazıtları toplumsal yaşam ve askerlik düzeni yle alakalı bilgiler vardır. Bu sayede bir devlet düzeni iç erisinde nelerin yapılabileceği de burada net olarak gözlemlenmektedir. Bu bilgilerden görüleceği gibi Türklerde ki yazı sisteminin menşei M.Ö V. asra dek uzanmaktadır. Runik yazısıyla Göktürk lerin yazısı arasında bağlantılar vardır. Yazıtlar Türk tarihi ne ilişkin önemli bilgiler sunmaktadır (Kahya, 2002: 434).

Orta Asya'da devlet kuran Türk kavimlerinden biri de Uygurlardır. Büyük Hun Devleti'nin kurulmasından başlayarak Orhon ve Selenga nehirlerinin kıyısından Aral Gölü'nün kıyısına dek yayılan ve zamanla farklı isimler ile hatırlanan bir Türk boyuna rastlanmaktadır. Kendilerine “Dokuz Oğuz, Dokuz Boy” ismini veren ve ardından kendisini Göktürklerden farklılaştıran bu kavim, Uygurları kurmuştur (Kahya, 2002: 434).

Uygurlar, II. Göktürk Devleti'ne son ver ilerek tarih sahnesine çıkmıştır. Uygurların en parlak devri Moyen- Çur döneminde yaşanmasına karşın Böğü Kağan devri oldukça önemlidir. Çinlilere gerçekleştiren seferler esnasında din adamlarından etkilenen Böğü Kağan Maniheizm dinini kabul etmiştir. Mani inancı Türklerin hayat biçimlerine önleyecek kaidelere sahiptir. Et yemek ve savaşmak yasaktır. Bu da uzun dönemde Türklerin savaşçı lık özelliklerini yitirmesine yol açmıştır. Uygurlar ilk kez dinlerini değiştiren Türk devletidir ve bunun neticesinde yerleşik hayata geçmiştir. Uygurların mimarisi de yerleşik hayata geçmelerinin neticesinde gelişmiştir. Uygurların tercih ettiği alfabenin Soğd alfabesi olmasıyla ilgili fikirler vardır. Uygur alfabesinin dört dönemden müteşekkil bir alfabe olduğu ve Soğd alfabesinden türediği ne inanılmaktadır. Kaşgarlı Mahmut, Divan'da Türk olmayan ları ve Türk dilinden başka bir dil ile konuşanları “Soğd” olarak nitelendirmektedir. Örneğin, “Balasagunlular Soğdça ve Türkçe kullanırlar.” demektedir. Soğdlar Orta Asya' da uzun senelerdir yaşayan ve ticaret ile ilgilenen bir millettir. Ticaret ile uğraşmalarından dolayı kültür etkileşiminin oranları çok fazladır (Caferoğlu, 2015: 127).

Göktürkler le Uygurlara gösterdiği tesirleri evvela yazı sahasındaki Soğdların Arami yazısına dayalı bir yazı sistemi bulunmaktadır. Soğd yazısını Türkler , ilk kez Karabalsagun Yazıtlarında kullanmıştır. Daha Soğd harflerinin durumu belirlenmeden evvel, pek çok araştırmacılar, Mani inancının Uygur Türklerine ilk kez girişen bu

yazıtlardaki harfleri, Uygur harfleri sanmıştır. Sonunda F.E.K. Müller'in zekâsı, güç okunan bu yazıların Soğd harfleri olduğunu göstermiştir. Soğd harfleri Uygur harflerinin bir eşi gibidir (Caferoğlu, 2015: 127).

Uygur bilim adamı Yüsüpcan Yasin , Uygur metinlerinin dönemleri ile alakalı şunları söylemektedir:

“Türklerin ikinci milli alfâbesi durumuna gelen Uygur alfâbesi , Soğdların işlek (kurziv) el yazısından küçük biçim d eğişiklikleri, harf eklemeleri ve birleştirmeleri ile Türkçeye uydurulmuştur . Önce 3 ünlü ve 15 ünsüzden oluşturulan , sonra 24 harfe doğru inkişaf eden Uygur alfâbesi, sağdan sola doğru yazılan bir yazıdır. Harfler umumiyetle birbirine bitiştirilir, yani bitişik karakterde bir yazıdır . Bu yüzden harflerin çok başta , ortada ve sonda olmak üzere üç şekli ve muhtelif yazım yöntemleri görülmüştür .” (Tekinoğlu,2017: 172).

Soğd harflerine ilişkin ilk bilgileri veren, Hicri 377 senesinde “Fihrist-al-ulum” isimli kitabını tamamlayan Nedim'dir: “Maveraünnehir'de kam Soğd memleketine gittim . Buranın yerli Türk ahalisi vardır . Merkez şehirleri Navikat' dir. Halkın dini <Dualist> lere kendi dillerinde açarık adını vermektedirler.” (Caferoğlu,2015: 128). V. yüzyıldan IX. yüzyılın ortalarına dek ilk dönemde Göktürkler le Uygurlar arasında Türk alfâbesi egemen olduğundan Uygur yazısı daha az ve sınırlı bir sahada kullanılmıştır ya da ilave yazı haline gelmiştir, yani kullanım alanı yalnızca Uygurlar ile sınırlıdır. Uygur yazısının ikinci dönemi IX. yüzyılın ortasından XIII. yüzyılın başına kadarki dönemdir. Uygur yazısının nüfuzu nun arttığı bu devirde, Uygurlar dinle ilgili değişik inanç sistemlerine (İslamiyet, Budacılık, Manihaizm, Nesturilik vb.) bağlı olan 3 devlet kurmuştur; yönetsel, edebi ve bilimsel alanlarla günlük ilişkilerde Uygur alfâbesini tercih etmişlerdir. Uygur yazısının ikinci döneminin en önemli niteliklerinden birisi kitapların aynı alfâbeyi örnek alarak yeni bir yazı sistemi teşkil etmesidir. Uygur alfâbesinin üçüncü dönemi XIII. yüzyılın başından XV. yüzyılın sonuna dek devam etmiştir. Bu devirde Uygur harflerinin nüfuz alanı daha da genişlemiştir, kullanım alanı Doğu'da Kore'yle Hanbalıktan (Pekin) batıda Osmanlı sarayına, kuzeybatıdaysa Ukrayna ve Litvanya vb. ülkelerin sınırlarına dek yayılmıştır ve uluslararası bir yazı haline gelmiştir. Uygur harflerinin dördüncü dönemi XVIII. yüzyıla kadarki dönemdir. Bu dönem, Uygur harflerinin son dönemidir. Bu dönemde devletin resmi yazışmalarından ve bilimsel sahadan çıkarılan, yalnızca bu dönemde Budacılığa has bir

yazı sanılan Uygur harfleri toplum içinde kıymetini korumuş ve Kansu'da Budist Uygurlarca kullanılmıştır (Tekinoğlu, 2017: 173-178).

3.4. Dinî Düşünce

Orta Asya topraklarında yaşayan Türklerin dini, Gök Tanrı/Tengri dinidir. “Tengri” kelimesi çağımızda “Tanrı” olarak yazılmaktadır. Din tarihinde bilinen en eski sözcük Tanrı’dır. “Kök” sözcüğü yse bugün kullanılan manalarından başka “ulu, yüce, kutsal” manalarına gelmektedir. Bütün bu bilgiler etrafında “Gök Tanrı, Ulu Tanrı , Yüce Tanrı” manalarında kullanılmaktadır . Türk din tarihi içinde “İdi, Ugan, Çalab vb.” sözcüklerin de kullanılmış olduğu kayıtlarda yer almıştır fakat bu sözcükler “Tanrı” kelimesinin manasını taşımamaktadır. Bilindiği gibi pek çok tesire maruz kalan eski Türk kavimlerinin inançları, tek tanrıcılığa dayanmaktadır. Günümüze dek yapılan çalışmalar da bunun tersini ortaya koymamıştır. Gök Tanrı dininde bir yaratıcı vardır ve dinin merkezinde bu yaratıcı yer almaktadır. Bundan dolayı Tanrı birdir. X. Asırda kimi Türk boyları nda seyahat eden İbn Fazlan, Oğuzların içinden biri zulme uğrarsa ve beğenmediği bir şeye rastlarsa başını göğe kaldırarak “bir Tanrı” dediğini belirtmektedir. VIII. asırda Hazar Türklerinin “bir yaratıcı Tanrı ”yı kabul ettikleri, Hıristiyanların “üçlü Tanrı inancına” karşı, onların tek Tanrı’ya iman ettiği bilinmektedir (Gömeç, 2003: 138).

Göktürk Yazıtları, Türkler e ilişkin pek çok sahada önemli bilgiye sahiptir ve dini olgu olarak “Tanrı” kavramına ilişkin de önemli bilgiler barındırmaktadır. Tanrı, yazıtlardaki en önemli sözcüklerdendir. Gerçekte, fiziksel sema manasında kullanıldığı fakat daha sonra Tanrı manasını da aldığı belirtilmektedir. Eski Türk lerin objektif gökyüzü yle bir Tanrı olarak gökyüzü arasında ayırma gidip gitmedikleri belli değildir. Bundan dolayı yazıtlardaki gökyüzü yle yerin yaratıldığı yerde yalnızca 2 kozmik alanın mı yoksa aynı zamanda Tanrı’nın bulunduğu bilinmemektedir. İptidai insana göre gök kutsal olmadan evvel de aşkındır, onu izleyen kişide dinsel hisler uyandırmaktadır. Bu aşkınlığın karşısında insanlar zaman içinde gökyüzünün kendisini kutsal olarak benimsemiştir (Tekinoğlu, 2016: 314).

İnsanoğlunun yaratılışından bugüne yüce bir varlığa duyulan inanç çok yaygındır. Din tarihi içinde bilinen en eski kavram “Tanrı”dır. M.Ö. V. asra dek indiği söylenen Gök Tanrı’nın Asya Hunları arasında da tek bir ulu varlığı temsil ettiği bilinmektedir. Din tarihinin belirlediği bir bilgiye göre, hiçbir din saf değildir, Tanrı da

kutsal kabul edilen ikinci seviyede yan varlıklarla çevrilidir. Tarihteki en büyük dinlerde de hal böyledir. Hıristiyanlıkta 1 Tanrı yerine 3 Tanrı'nın haricinde melekler , azizler ve ölü ruhlar da kutsal kabul edilmektedir (Gömeç, 2003: 140).

Tür milletinde Tanrı düşüncesi ile beraber “Tanrı” kavramının doğması, muhtemelen onların semayı kâinatı yaratan yüce varlık olarak kabul etmesiyle söz konusu olmuştur. Hayat için çok önemli olan doğa ve iklim koşulları Orta Asya'daki yaşamı en fazla etkileyen öğedir. Tabiat şartları toplumsal boyutun yanı sıra dini boyuta da etkide bulunmuştur. Eski Türklerdeki Tanrı inancı üstüne araştırmalar yapan bilim adamlarından kimileri Türklerde monoteist bir inancın bulunmadığını, Türklerin çok Tanrılı bir inanca sahip olduğunu savunur iken kimileri Türklerde tek Tanrılı bir inancın bulunduğunu iddia etmiştir (İnan, 1976: 18).

Türklerin yaşamı ve geçim kaynakları olan sürüleri , Orta Asya'nın elverişsiz ve ağır iklim koşullarının sürekli tehdidi altındadır. Kış ayları çok serttir, yaz aylarıysa kavurucu sıcaklarla geçmektedir. Aşırı soğuklar salgınlara, hayvanların toplu bir biçimde ölmesine neden olurken kavurucu sıcaklarla otlaklarla suların kurummasına neden olmuştur. Tüm doğa koşulları da Orta Asya'daki hayatı güçleştirmektedir. Türklerin “yağmur, kar, fırtına, şimşek, yıldırım vb.” yaşamlarını güçleştiren doğa olaylarıyla karşılaşması onlara bu doğa olaylarının kaynağını düşündürmüştür çünkü Türklerin yaşamlarına etkide bulunan hadiselerin neredeyse tamamı gökyüzünde oluşmaktadır. Bugün de olduğu gibi o devirde de semadaki hadiseler yeryüzünde ve yeryüzündeki yaşam a etkide bulunmaktadır. Bütün doğa hadiseleri gökyüzünü eşsiz, benzersiz, her şeye hâkim olan bir varlık haline getirmiştir. Bunlar karşısında Türkler için gökyüzü , büyük bir kuvvetle kudretin kaynağıdır. Türkler, kuvvet ve kudretini algılayamadıkları gökyüzünü ilahi bir konuma yükseltmiştir. Türkler “Gök Tanrı” ismini verdikleri bir Tanrısal güce tapmayı saygı olarak görmüştür. Gökyüzünü , inançlarının merkezine koymuşlardır. Bu da onların zihninde zaman içinde maddi bir varlık olmaktan çıkmış ve tüm varlıkların yaratıcısı, tüm varlıklara egemen olan ulu, kutsal bir varlığa dönüştürmüştür. Abidelerde de bu konuya ilişkin bilgiler vardır (Tekinoğlu, 2016: 314).

Gök Tanrı, Türkler arasında devamlılık arz etmiştir. Devletleşme söz konusu olunca bilhassa Uygurlar döneminde durum değişiklik arz etmeye başlamıştır. Türkler , farklı kimi varlıklar için de “tanrı” sözcüğünü kullanmıştır. Gök Tanrıçılığın özünde;

Tanrı birliğiyle Tanrı'ya imanla ölen atalara saygı, onlara kurbanların adanması vb. konular vardır. Asya Hunları her senenin mayısının ortasında Kutlu Atalar Mezarlığında kurbanlarını kesmiştir. İnsanların ruhu, onlar ölümünün ardından da yaşamaktadır. Dini tarih araştırmaları yapanlar ve etnografya bilimiyle uğraşanlar Türkler üstüne yaptıkları araştırmalar, Kuzey Asya'yla eski Orta Asya toplumlarında "Atalar Kültü" şeklinde isimlendirilen bir inancın bulunduğunu belirtmiştir fakat ölen atalar, Tanrı katına çıkarılmamaktadır. Onların anımsanmasıyla sevilmesinin gerçek sebebi, kendi varlıklarıdır. Bu inanç, üstünde yaşamlarını devam ettirdikleri yurdu kanlarını döküp canlarını vermek suretiyle, kendilerine emanet eden atalarını sevmekten ibarettir (Gömeç, 2003: 135).

Diğer taraftan Orta Asya'da devlet kuran Türklerin neredeyse tamamında Gök Tanrı inancının bulunması, bazı bilim adamlarına bu inancın "İmparatorluk Tanrısı" olduğunu düşündürmüştür. Örneğin, A. İnan Türklerde büyük imparatorlukların kurulduğu dönemlerde, imparatorlukta tüm milletler için Gök Tanrı inancının ortak ve genel bir inanç olduğunu ve Gök Tanrı'nın Tanrılar içinde en büyüğü olduğunu söylemektedir. J.P. Roux, Türklerin dinsel yapısında "halk dini"yle "devlet dini"ni ayırmaktadır ve Tanrı'yla ilgili anlayışın devletin biçimine dayalı olarak artabileceğini; imparatorluk devrinde Tanrı'nın tek olduğunu fakat imparatorluğun parçalanması durumunda tek Tanrı'dan çok Tanrıcılığa geçildiğini belirtmektedir (Güngör-Günay, 1998: 38-39).

VI. asırla VIII. asırda yazıtlarda Tanrı, "Türk Tengrisi, Tengri, Tenri" şeklinde adlandırılmıştır. Roux'un kitabında "Kitabelerde öncelikle 'yaratılma' bahsini değerlendirdiğimizde yaratılmak için 'kılınmak' fiilinin kullanıldığını tespit ediyoruz: üze kök tengri asra yağız yir kılundukda ilkin ara kişi oğlu kılınmış /üstte mavi gök, alta yağız yer kılındıkta ikisi arasında insanoğlu kılınmış." (Yıldırım, 1998: 115). Türk milleti gökyüzüne "Gök Tanrı" demiştir. Gök Tanrı, yazıtlarda yağız yerin tarsidir. Bu ikisinin arasında da insanoğullarının üstünde yaşamlarını sürdürdüğü "yirsub" vardır. Buradan da görüleceği gibi gökle yer yaratıcı değildir, yaratılmıştır ancak kutsallıkları vardır. Tüm evreni yaratan, tüm evrenin üzerinde bulunan bir kuvvet vardır. Söz konusu kuvvet de tüm evrenin yaratıcısı ve sahibi tek olan Tanrı'dır. Bunun dışında yazıtlar Tanrılardan değil, yalnızca Tanrı'dan bahsetmektedir. Yazıtların bahsettiği Tanrı, Türk Tanrısıdır. Eliade'nin de ifade ettiği gibi Türklerin Tanrı anlayışında kutsal evlilik

yoktur. Türklerin Tanrısı, Asur, Babil, Yunan, Roma Tanrıları gibi Tanrıçalar ile evlenmemektedir (Roux, 1994: 31).

Eski Türk kavimlerinde Tanrı'ya, saygı ifadesi olarak "yüce Tanrı" anlamındaki "Gök Tanrı" denmiştir. Her şeyin sahibi ve tüm doğa olaylarının yaratıcısı bu Tanrı'dır. Yabancı kaynaklarda eski Türk dininin yalnızca tek Tanrılı inanç olduğunu söylemekle kalmamıştır, ayrıca söz konusu Tanrı'nın en öne çıkan özelliği ölümsüz yani "mengü \bengütengri " olmasıdır ezeli (Koca, 2003: 184).

Bozkır Türklerinin inancında Tanrı, politik iktidarın da kaynağıdır. Hakikatte, Türk kavimlerinde Tanrısal irade olmadan hükümdarlık elde edilemez. Buna göre, Türk hükümdarı devleti yönetme kuvvet ve yetkisini direkt olarak Tanrı'dan almaktadır. Türk hakanları da kendisini Tanrı tarafından seçilen ve yine Tanrı tarafından Türklere ve tüm uluslara hükümdar olmuş kişiler şeklinde görmüştür. Bunlar, Göktürk Abidelerinde farklı ifadeler ile geçmektedir. Örneğin, Bilge Kağan, kendisi için "Tanrı buyurduğu için kağan oldum." demektedir. Tanrı, Türk devlet yöneticilerine devleti yönetme kuvvet ve yetkisini vermemiş Türkleri ekonomik ve askeri kimi olağanüstü güç ve yetenekler ile de donatmıştır. Bu sayede Türk hükümdarları da yönettikleri toplulukları ekonomik açıdan refaha kavuşturmuş, seferlerde ve akınlarda onlara zafer kazandırmıştır. Türk hükümdarlarının ekonomik ve askeri çalışmalarında başarılı olması, sadece Tanrı'nın destek ve yardımıyla mümkündür (Koca, 2003: 185).

SONUÇ

Bozkır kavimleri ortaya çıktığı Orta Asya coğrafi çevre şartları neticesinde bozkır kültürünü diğer bir adı ile atlı göçebe kültürünü oluşturmuştur. Bu kültür tamamen özgün bozkır kavimlerine kendine has bir kültürdür. Bozkır kavimlerinin oluşturduğu bu kültüre dair hem yazılı hem de arkeolojik kaynaklardan bilgi edinmek mümkündür. Bozkır kavimlerinin kültürüne dair sözlü kaynaklarda en az diğer kaynaklar kadar bilgi sunmaktadır. Bu sözlü kaynaklar, destan ve efsanelerden meydana gelmektedir. Destan ve efsanelerden bozkır kavimlerinin siyasi, sosyal, askeri, dini, ekonomik olmak üzere temel konuları aydınlatacak bilgiler edinebilmektedir.

Bir milletin milli destanlara sahip olması o milletin tarih ve kültürünün en önemli kanıtıdır. Destan ve efsanelerde bilgi kırıntıları halinde bulunan kültürel unsura bakıldığında hiç kaybolmadan günümüzde de halen geçerliliği koruduğu görülmektedir. Yine de bu kültürel köklerinin ne kadar sağlam olduğunun göstergesidir. Destan ve efsanelerde bir milleti millet yapan her türlü unsura rastlamamak mümkündür. Türk tarih ve kültürünün birçok unsurunu destanlar içinde bulabilmek son derece mümkündür. Bozkır kavimlerinin yaşadığı çevre kültürünün bir ögesi olan dini yaşamı da etkilemiştir. Gök Tanrı dinine inan bozkır insanı kendine has dini inanç ve adetleri vardır. Tanrının birliğine yoktur şüphe diyerek tek tanrıya inandığı belirten bozkır insanı tabiat güçlerine de saygı duymaktadır. Ağaç inancı, Dağ inancı, Su inancı gibi inançlar tanrı değil ama tanrıya ulaştıran ve yakınlaştıran yol olarak görülmektedir.

Bozkır kavimlerinin sosyal yaşantısının temelini göçebelik oluşturmaktadır. Bu kültürün özünü oluşturan göçebelik tabiri, çoğunlukla yaşamın mevsimsel özelliklere göre farklı yerlerde geçirilme isteğinden kaynaklanan bir durum olarak görüle de, bu durumu ortaya çıkaran asıl nedenler aşırı şekilde saldırıya maruz kalma ve sınırlı geçim kaynaklarına sahip olunmasıyla ilgilidir.

Bozkır coğrafyasının şartları neticesinde şekillenen bozkır ekonomisinin temeli hayvancılığa dayanmaktaydı. Büyük sürüler halinde at ve koyun besleyen bozkır insanı demir, altın, gümüş, bakır gibi birçok madeni de tanımaktaydı. Elde ettiği ürünlerin fazlasını satmak ve kendi ihtiyaçları olan ürünleri de almak için ticaret yapılmıştır.

Türk toplumu dünya medeniyetine çok önemli katkılarda bulunmuştur. Bozkır Kültürü sadece atlı-göçebe kültüründen ibaret değildir; dünyada birçok ilkin bu kültürde

yaşandığı dikkat çekmektedir. Çeşitli uygarlıklarla da etkileşime girerek Bozkır Kültürü günümüz bilim dünyasının şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca bu birikim İslamiyet sonrası Türk Kültürüne de aktarılmıştır; dolayısıyla günümüze kadar ulaşan yüksek bir kültür yapısı kurulmuştur. Ayrıca birçok uygarlıkla etkileşime girerek günümüz bilim dünyasına çeşitli katkılarda bulunmuştur.

KAYNAKÇA

- Ahmetbeyoğlu, Ali (2001), *Avrupa Hun İmparatorluğu*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ahmetbeyoğlu, Ali, (2005). Avrupa Hun ve Hazar Devletinin İktisadi Geli Kaynakları, *Belleten*, LXIX(254), s.1-11.
- Ahmetbeyoğlu, A. (2008). “Boylar Birlikteliğinden Devlete Geçiş Nişanesi ve Güç Sembolü Olarak Hun Altın Silahları.” ed. H. Alan vd., *İslam Öncesinde Çağdaş Türk Dünyasına: Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu’na Armağan*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yayınları, İstanbul, s.117-138.
- Aksoy, Yahya (2009), *Si-An’dan Tiran’a İpek Yolu*, Ankara.
- Alimov, Rysbek (2006), “Tien-Şan Yazıtlarının Tarihine İlişkin” *Orta Asya’dan Anadolu’ya Türk Sanatı ve Kültürü: Prof. Nejat Diyarbekirli’ye Armağan*. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s.135-144.
- Amanjolov, Altay S. (2006), *Türk Filolojisi ve Yazı Tarihi*, Ötüken Yayınları İstanbul.
- Arslan, Mahmut (1987), *Kutadgu-Bilig’deki Toplum ve Devlet Anlayışı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Aydın, Erhan (2011), *Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Kömen Yayınları, Konya.
- Aydın, Erhan (2018), *Taşa Kazınan Tarih*, Kronik Kitap, İstanbul.
- Barthold, Vasilij Vladimiroviç (2011), *Orta Asya Türk Tarihi*, çev. H. Dağ, Divan Kitap, Ankara.
- Baştav, Şerif (2002), “Avrupa Hunları”, ed. S. Koca vd., *Türkler*. Ankara: SemihOfset, Ankara, s.853-886.
- Bayat, Fuzuli (2007), *Türk Mitolojik Sistemi*, Ötüken Yayınevi, İstanbul.
- Baykara, Tuncer (1975), *Eski Türk İktisadi Hayatı ve Şehir*, İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi. Edebiyat Fakültesi Matbaası, (6), İstanbul, s.75-104.
- Baykara, Tuncer (1999), *Tarih Araştırma ve Yazma Metodu*, Akademi Kitabevi, İzmir.
- Baykara, Tuncer (2001), *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*, Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.

- Beckwith, Christopher (2011), *İpek Yolu İmparatorlukları: Bronz Çağından Günümüze Orta Asya Tarihi*, çev. K. Yıldırım, ODTÜ Yayıncılık, Ankara.
- Caferoğlu, Ahmet (1993), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- Caferoğlu, A. (2015). *Türk Dili Tarihi*. (6.Baskı). Ankara: Altmordu Yayınları.
- Chaliand, Gerard (2001), *Göçebe İmparatorluklar*, çev. E. Sunar, Doğan Kitap, İstanbul.
- Çağbayır, Yaşar (2007), *Ötüken Türkçe Sözlük*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Çandarlıoğlu, Gülçin (2002), “Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü”, ed. S. Koca vd., *Türkler*. Semih Ofset, Ankara, s.193-214.
- Çoruhlu, Yaşar (2007), *Erken Devir Türk Sanatı*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Davletov, Timur B. (2008), “Eski Türklerde Toplumsal Siyaset Anlayışı” *Türkiyat Araştırmaları* (8), s. 81-102.
- Divitçioğlu, Sencer (2000), *Kök Türkler*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Diyarbakirli, Nejat (2002), “Eski Türkler’de Kültür ve Sanat”, ed. H. C. Güzel ve A. Birinci, *Genel Türk Tarihi 2*. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s.497-503.
- Duralı, Teoman (2002), “Toplum-Devlet Ülküsü Olarak Tarihte Türklüğün Oluşması”, ed. S. Koca vd., *Türkler 1*. Semih Ofset, Ankara, s.335-349.
- Durmuş, İlhami (1997a), “Kimmerler ve İskitler Anadolu’da”, *Belleten*, LXI (231), s.273- 286.
- Durmuş, İlhami (1997b), “Bozkır Kültür Çevresinde Runik (Oyma) Yazının Doğuşu ve Gelişimi”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1, s. 87- 100.
- Durmuş, İlhami (2004), “Eski Türkler’de Zaman ve Takvimler”. *Türk Dünyası Nevruz Ansiklopedisi*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, s.1-13.
- Durmuş, İlhami (2007), *Sarmatlar*, Kaynak Yayınları, Ankara.
- Eberhard, Wofram (1945), “Eski Türk Devletlerinin ekonomisi hakkından incelemeler: 1, Tobaların hayvancılığı”, *Belleten*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, IX (36), Ankara, s. 485-496.
- Eberhard, Wolfram (1996), *Çin’in Şimal Komşuları*, çev. N. Uluğtuğ, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

- Eliade, Mircea (2003), *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- Ergin, Muharrem (2013), *Dede Korkut Kitabı*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- Esin, Emel (1997), *Türk Kültür Tarihi: İç Asya'daki Erken Safhalar*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Findley, Carter Vaughn (2005), *The Turks in World History*. Oxford University Press, New York.
- Findley, Carter Vaughn (2006), *Dünya Tarihinde Türkler*, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Golden, Peter (2002), *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. O. Karatay, Karam Yayınları, Ankara.
- Gökalp, Ziya (2007), *Türk Medeniyet Tarihi*. Elips Kitabevi, Ankara.
- Gömeç, Saadettin (1997), *Kök Türk Tarihi*, Türksöy Yayınevi, Ankara.
- Gömeç, Saadettin (2003), "Eski Türk İnancı Üzerine Bir Özet", *Türk Araştırmaları Dergisi*, 33 (21), s. 79-104.
- Gömeç, Saadettin (2012), *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Berikan Yayınevi, Ankara.
- Gumilöv, Lev Nikolayeviç (2006), *Avrasyadan Makaleler 1*, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Güçkıran, Tünay (2009), *Askeri Müze At Zırhları Koleksiyonu*, Askeri Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı, İstanbul.
- Gülensoy, Tünay (1989), *Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.
- Günel, Zerrin (2004), *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.
- Günay, Umay (1998), "Dede Korkut Hikâyelerindeki Karakterlerin Tahlili", *Milli Folklor* 5 (37), Ankara, s. 3-12.
- Günay, Umay (2006), *Türklerin Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Güngör, Harun ve Günay, Ünver (1998), *Başlangıçtan Günümüze Türk Din Tarihi*, Lâçin Yayınları, İstanbul.

- Hassan, Ümit (2000), *Eski Türk Toplumunu Üzerine İncelemeler*. Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Herodotos, *Tarih*, çev. M. Ökmen, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2007.
- Hildinger, Erik (1997), *Warriors of the Steppe: A military History of Central Asia, 500 B.C. to 1700 A.D.*, New York.
- Huang, Ray (2007), *Çin Tarihi*, çev. A. Sönmez, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- İlgen, Abdülkadir (2005), “Bozkır Göçebelerinde Sosyo-Ekonomik Yapı”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, (49), s.817-840.
- İnalçık, Halil (2006), “Tarihte İpek ve İpekli Kumaş: Ticaret, Yollar ve Şehirler”, *Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Sanatı ve Kültürü: Prof. Nejat Diyarbekirli'ye Armağan*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s.329-374.
- İnan, Abdülkadir (1976), *Eski Türk Dini Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- İzgi, Özkan (1986), *Kutluk Bilge Kül Kağan, Böğü Kağan ve Uygurlar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- İzgi, Özkan (2002), “Orta Asya'nın En Eski Kültürleri ve Çin Medeniyeti ile İlişkiler”, ed. S. Koca vd., *Türkler 1*. Ankara: Semih Ofset, Ankara, s. 463-478.
- Kahya, Esin (2002), “Eski Türklerde Bilim”. *Genel Türk Tarihi 2*. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 425-456.
- Kafesoğlu, İbrahim (1987), *Türk Bozkır Kültürü*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.
- Kafesoğlu, İbrahim (2002), *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Kaşgarlı Mahmud, *Divânü Lugâti't Türk*, (haz. S. Erdi ve S. T. Yurtsever), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2007.
- Kılıçkan, Hüseyin (2004), *Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Bezeme Sanatı ve Örnekleri*, İnkılap Yayınevi, İstanbul.
- Koca, Salim (2002), “Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, *Genel Türk Tarihi 2*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 347-385.
- Koca, Salim (2003), *Türk Kültürünün Temelleri II*, Başkent Matbaacılık, Ankara.

- Lovell, Julia (2008), *Çin Seddi Dünyaya Karşı*, NTV Yayınları, İstanbul.
- Marsadolov, Leonid (2002), “Milattan Önce IX-VII Yüzyıllarda Sayan-Altay Göçebeleri” çev. A. Yılmaz, ed. S. Koca vd., *Türkler 1*, Semih Ofset, Ankara, s.526-532.
- Melyukova, Anna (1995), “Scythians Of Southeastern Europe”, ed. V. A. Bashilov and L. D. Yablonsky, *Nomads of the Eurasian Steppes in the Early Iron Age*, Berkeley, CA, pp. 27-64.
- Memiş, Ekrem (2012), *Tarihi Coğrafyaya Giriş*, Ekin Basım Yayın, Ankara.
- Niyazi, Mehmet (1979), *Millet ve Milliyetçilik*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Onat, Ayşe (1987), “Han Döneminde Hun-Çin Ekonomik İlişkileri (MÖ. 206-M.S. 220)”, *Belleten*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, LI (200), Ankara, s.611-624.
- Onat Ayşe (2012), *Çin Kaynaklarında Türkler: Han Hanedanı Tarihinde “Batı Bölgeleri”*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Orkun, Hüseyin Namık (2011), *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu, Ankara.
- Ögel, Bahattin (1984), *İslamiyet’ten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ögel, Bahattin (1988), *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.
- Ögel, Bahattin (1991a), *Türk Kültür Tarihine Giriş 1*, Kültür Bakanlığı, Ankara.
- Ögel, Bahattin (1991b), *Türk Kültür Tarihine Giriş 2*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Ögel, Bahattin (2001), *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.
- Özyetgin, Ayşe M. (2004), “Eski Türklerde Ödeme Araçları: Kâğıt Para Çav'ın Kullanımı” *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 1(1), s. 90-105.
- Özyetgin, Ayşe M. (2011), “Turfan Uygurlarında Ceza Hukukuyla İlgili Uygulamalar”, *Belleten*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, LXXV (273), Ankara, s.337-360.
- Radloff, Wilhelm (1956), *Sibiryadan I*, çev. A. Temir, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.

- Roux, Jean Paul (1989), *Türklerin Tarihi*, çev. G. Üstün, Milliyet Yayınları, İstanbul.
- Roux, Jean Paul (1994), *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. A. Kazancıgil, İşaret Yayınları, İstanbul.
- Roux, Jean Paul (2001), *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, çev. L. Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Sertkaya, Osman Fikri (2006), “Hukuki Uygur Belgelerindeki Para Birimleri Üzerine” ed. O. F. Sertkaya ve R. Alimov, *Eski Türkler’de Para*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, s. 117 – 137.
- Sinor, Denis (2000), “İç Asya Kavramı”, çev. R. Sezer, der. D. Sinor, *Erken İç Asya Tarihi*, İletişim Yayıncılık, İstanbul, s.11-32.
- Strauss, Claud Levi (1986), *Mit ve Anlam*, çev. Ş. Süer ve S. Erkanlı, Alan Yay., İstanbul.
- Taşağıl, Ahmet (2002), “Uygurlar”, çev. S. Koca vd., *Türkler 2*, Semih Ofset, Ankara, s. 215-223.
- Tekçe, Fuat (1993), *Pazırık*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Tekinoğlu, Hüseyin (2016), *Göktürkler*, Kamer Yayınları, İstanbul.
- Tekinoğlu, Hüseyin (2017), *Uygurlar*, Kamer Yayınları, İstanbul.
- Tunç, Cengiz (1980), “Eski Türkler’de Sosyo Ekonomik Yapı Üzerine Bir Deneme”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 2, s.48-60
- Uludağ, Süleyman (2009), *Mukaddime İbn Haldun*, Dergah Yayınları, İstanbul.
- Üçok, Coşkun (2011), Mumcu Ahmet ve Bozkurt, Gülnihal, *Türk Hukuk Tarihi*, Turhan Yay., Ankara.
- Ünsal, Veli (2018), “Urartu ve Frig Devletleri’nin Yıkılışında Bozkır Kavimlerinin Rolü”, *Amasya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2/3, 117-143.
- Ünver, Günay ve Güngör, Harun (2003), *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, Rağbet Yayınları, İstanbul.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler:

Adı, Soyadı : Ferdi AKYÜN

Yabancı Dili :İngilizce

Eğitim Durumu:

Lisans : Atatürk Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi, Tarih

Yüksek Lisans: KAEÜ, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı

